

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО
ЗАПОРІЗЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Я. НОВИЦЬКОГО

Вікторія КОНСТАНТИНОВА

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ УРБАНІЗАЦІЙНИХ
ПРОЦЕСІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

Запоріжжя
2011

ББК: 63.3(4Укр)-5
УДК: 94(477)“18-19”

К 64

Константинова В.М. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття). — Запоріжжя, 2011. — 100 с.

ISBN 978-966-02-5931-7

Розвідка присвячена соціокультурній складовій урбанізації в південноукраїнському регіоні 1861-1904 років. Пропонується усім, хто цікавиться історичною урбаністикою, “містознавством” Російської імперії, України та її південного регіону.

Рекомендовано до друку радою історичного факультету Запорізького національного університету (Протокол № 3 від 11.11.2010 р.).

Рецензенти: доктор історичних наук, професор *І.В. Довжук*
доктор історичних наук, професор *С.Г. Водотика*

Науковий редактор: доктор історичних наук, професор *А.В. Бойко*

© В.М. Константинова, 2011

© ЗНТН, 2011

Передмова

Важко переоцінити той вплив на кожен аспект буття сучасного світу, що відіграють процеси міської розбудови, зростання ролі міст і поширення міського образу життя. Саме вони і становлять головний зміст феномену урбанізації. За таких умов неабиякої актуальності набуває звернення до минулих етапів урбанізаційного процесу, під час яких і формувались витоки тієї ролі, яку сьогодні відіграють міста і міський образ життя. Для України знаковим регіоном у плані урбанізації традиційно вважається Південь, з огляду на темпи його просування в напрямку “міської цивілізації”. Чи не вирішальним для розуміння логіки цього просування є звернення до періоду, що слідував за початком імперських «великих реформ» — адже саме з цим часом традиційно асоціюється поширення Україною модернізації, складовою якої зазвичай і вважається урбанізація.

На жаль, на сьогодні ми все ще маємо мозаїку з досліджених (із вельми нерівним ступенем професійності і глибини) фрагментів міського буття Південної України (причому фрагментів у сенсі і проблематики, і територіальних та хронологічних рамок), створених з різних ідеологічних і методологічних позицій. До того ж, що вельми важливо, ця мозаїка містить у собі чисельні лакуни. Цілісної ж картини міського життя, а тим більше — урбанізаційних процесів у південноукраїнському регіоні другої половини XIX – початку XX ст., так і не створено: при доволі високому ступені фактографічності, дослідження з різних аспектів “міської історії” на Півдні не піднялись до такого рівня узагальнення. Натомість у працях, що присвячені складовим урбанізації Російській імперії в цілому, південноукраїнському регіону, якщо навіть там і згадуються пов’язані з ним сюжети, належної уваги не приділено. При цьому саме ці роботи відзначаються вже ширшим спектром методологічних підходів, глибшим рівнем і узагальнень, і міждисциплінарності. Ще більшою мірою це стосується праць, які створені цілком або ж переважно на матеріалах інших, аніж Російська імперія та її складові, політико-географічних утворень. Тож на часі стоїть завдання створення комплексного дослідження з історії урбанізаційних процесів на Півдні України, яке б спиралось як на джерела, так і на вже наявні напрацювання стосовно самого Півдня, інших регіонів та Російської імперії в цілому, а також на широкий спектр дотичних до історичної урбаністики праць, написаних безвідносно до Південної України та

держави, до якої вона входила в другій половині XIX – на початку XX ст.

Кроком до створення такої праці і є ця розвідка, присвячена соціокультурним складовим урбанізації в південноукраїнському регіоні.

З огляду на надзвичайну строкатість підходів до розуміння поняття “соціокультурний”, що використовуються представниками різних наук і безпосередньо істориками, маємо обумовитись, що в нашій роботі під соціокультурними процесами маються на увазі соціальні та культурні зміни, розвиток суспільства в єдності його соціальних і культурних аспектів. Разом із тим, при розгляді низки складових соціокультурних процесів ми плануємо спиратися на традицію використання терміна “соціокультурна система”, що бере початок від П. Сорокіна, який показав, що повноцінний розгляд будь-якої соціальної взаємодії неможливий без урахування контексту культурних цінностей, оскільки є неможливим саме ізольоване існування суспільства поза культурою і навпаки¹.

1. Соціальна стратифікація і соціальна мобільність

Одними із знакових складових соціокультурних процесів, які великою мірою віддзеркалювали специфіку урбанізації на Півдні України другої половини XIX – початку XX ст., були зміни соціальної стратифікації та соціальної мобільності. При їх аналізі ми відштовхуємося від концепції, сформульованої П. Сорокіним у роботі “Соціальна мобільність”, яка справедливо вважається класичною для “західної”, а останнім часом — і пострадянської соціології². Під соціальною стратифікацією розуміється диференціація населення в ієрархічному ранзі, сутність та основа якої полягає в “нерівномірності розподілу прав та привілеїв, відповідальності та обов’язків, наявності чи відсутності соціальних цінностей, влади та впливу серед членів того чи іншого соціуму”. У той же час, за П. Сорокіним, соціальна мобільність — “будь-який перехід індивіда або соціального об’єкта

---

¹ Сорокин П.А. Структурная социология // Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992. — С. 218-219.

² Согомонов А.Ю. Судьбы и пророчества Питирима Сорокина // Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992. — С. 13, 19.

(цінності), тобто всього того, що створене або модифіковане людською діяльністю, з однієї соціальної позиції в іншу”¹. Втім, ми, слідом за усталеною в соціології позицією², розуміємо під соціальною мобільністю переміщення виключно індивідів і соціальних груп. Причому виділяється два основних типи такої мобільності: горизонтальна і вертикальна. Горизонтальна — перехід з однієї соціальної групи до іншої, розташовану на тому самому рівні (як от перехід до іншої родини при повторному шлюбі, до іншої конфесії, на інше місце роботи при збереженні соціального статусу тощо). Вертикальна ж мобільність має на увазі ті взаємини, що виникають при переміщенні з одного соціального пласту в інший, а тому двома типами вертикальної мобільності є висхідна і низхідна, тобто соціальний підйом і соціальний спуск³. Звернемо увагу, що попри суттєве переосмислення підходів до вивчення соціальної історії, яке мало місце і в західній, і в пострадянській (хоча і з певним запізненням) історіографії, дослідження соціальної стратифікації та мобільності не втратили своєї актуальності⁴.

Розглядаючи соціальну стратифікацію міського населення Південної України, ми солідарні поширеною в історіографії концепцією, згідно з якою у другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії мав місце перехід від станів (*estates*) (які характеризувалися наявністю закріплених специфічних прав і соціальних функцій; спадковою передачею станових прав; об’єднанням представників окремих станів у станові організації, або корпорації; правом на самоврядування і представництво в місцевому і центральному державному управлінні; наявністю специфічного менталітету; зовнішніми ознаками належності до стану — особливими прикрасами, одягом тощо) до класів (під якими розуміються великі групи людей в індустріальному суспільстві, що різняться між собою за

¹ Сорокин П.А. Социальная стратификация и мобильность // Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992. — С. 302, 373.

² Кузьменко Т.М. Соціальна мобільність: наукова ретроспектива та реалії сучасного українського суспільства // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2008. — Вип. XXIV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. — С. 290.

³ Сорокин П.А. Социальная стратификация и мобильность... — С. 373-374.

⁴ Grusky David B., Fukumoto Ivan K. Social History Update: A Sociological Approach to Historical Social Mobility // Journal of Social History. — Vol. 23. — No. 1. — Autumn, 1989. — Pp. 221-232.

родом занять, розмірами прибутків, обсягами влади і впливом у суспільстві). Причому фактично загальним місцем більшості досліджень є погляд на період “великих реформ” як на ключовий етап, який знаменував початок перетворення станів на класи¹. Втім, процес у багатьох аспектах так і залишився незавершеним.

Згідно із законодавчими нормами, що вже діяли в 1861 р. і зберігали чинність до самого падіння царизму, в імперії виділялось чотири основні стани: дворянство, духовенство, міський стан і селянство.

Підкреслимо, що мова йде саме про існуючі впродовж всього цікавого нам періоду основні стани, якими не обмежувалося все різноманіття соціальної структури імперії. Згадаймо, що до 1874 р. виділявся військовий стан, що формувався за рахунок рекрутської повинності міських обивателів і селян; але із запровадженням загальної військової повинності цей стан перестав існувати, оскільки відтепер особи, які призивалися на службу, залишалися у своєму стані. Варто згадати і про різночинців, під якими розумілися, з одного боку, особи, які на момент проведення обліку (перепису) відкріпилися від одного і не встигли прикріпитися до іншого стану, а з другого боку, ті, хто належав до дрібних соціальних груп (наприклад, канцеляристи), які мали більш привілейований, ніж селянство і міський стан, і менш привілейований, ніж дворянство, юридичний статус².

Вкрай важливо, що жоден із названих станів не являв собою нестратифікований моноліт, маючи у своєму складі розряди, що суттєво різнилися між собою, в тому числі — і юридичним статусом.

Дворянство поділялося на спадкове та особисте.

Юридична стратифікація міського стану впродовж останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. зазнала певних змін, хоча до самої Міської реформи 1870 р. продовжували вестись міські обивательські книги, правила заповнення яких були закладені ще “Грамотою на права та вигоди містам Російської імперії” (мається на увазі розподіл міської обивательської книги на шість частин, у першу з яких вносяться “справжні міські обивателі”, тобто мешканці міста незалежно від стану, які мали тут нерухомість; у другу — гільдійські купці; в третю — записані до цехів ремісники; в четверту — іноземні та іногородні “гості”, які були приписані до міста “заради промислу, роботи чи інших

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. — 3-е изд. испр., доп. — Т. I. — СПб.: “Дмитрий Буланин”, 2003. — С. 76-78.

² Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 131-133.

міщанських вправ”; у п’яту — імениті громадяни, до яких могли бути зараховані службовці, науковці, митці, художники, “капіталісти”, банкіри, судовласники, а також ті, що відзначилися службою в міському управлінні; нарешті, в шосту частину вносилися “посадські”, тобто мешканці міста, які не внесені в попередні п’ять частин міської обивательської книги і займалися “промислом, рукоділлям чи роботою”). Серед змін, що зазнала викладена вища структура в першій половині XIX ст., важливу роль відіграло запровадження у 1832 р. почесного громадянства замість розряду іменитих громадян.

Духовенство поділялось як за конфесіями, так і в їх межах (зокрема звернемо увагу на поділ православного духовенства на чорне, парафіяльне, військове і придворне, причому існував і поділ духовних осіб на священно- та церковнослужителів).

Хоча селянська реформа і нанесла важливого удару по системі стратифікації селянства, останнє і після 1861 р. не стало являти собою цілком монолітного нестратифікованого стану.

Вельми важливо, що в межах кожного із перелічених станів можна виділити страти на підставі розміру прибутків, освіти, престижу. Досить струнку систему такого ранжування використовує Б.М. Миронов, умовно ділячи кожен зі станів на три страти: нижчу, середню і вищу¹. На прикладі купецтва імперії переконливо викладав таку “трьохрівневу” стратифікацію Альфред Рібер².

Немає потреби докладно зупинятися на викладенні фактажу щодо змін і стану соціальної стратифікації, з яким міста Південної України увійшли в другу половину XIX ст. Відповідні проблеми вже були розглянуті нами в дисертаційному дослідженні “Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.”³. Згадаймо й про кандидатську дисертацію Н.М. Діанової “Формування населення міст Південної України у дореформений

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 86-87.

² Rieber Alfred J. Businessmen and Business Culture in Imperial Russia // Proceedings of the American Philosophical Society. — Vol. 128. — № 3. — 1884. — Pp. 238-243; Rieber Alfred J. Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia. — Chapel Hill: University of Northern Carolina, 1982. — Pp. 418-420.

³ Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.06 / Константінова Вікторія Миколаївна. — Запоріжжя, 2004. — С. 140-151.

період (кінець XVIII ст. – 1861 р.)”¹. Щоправда, ця робота, територіальні межі якої визначені як “регіон сучасної Південної України, до якого увійшла переважна більшість міст Катеринославської, Херсонської, материкової частини Таврійської губернії та Південної Бессарабії”, містить не зовсім коректні формулювання на кшталт “найбільш привілейованими станами в містах південного краю були духовенство та дворянство” (дворянство мало більше привілеїв, а отже, його варто було б поставити на перше місце); “на відміну від інших регіонів Російської імперії, в південноукраїнських містах воно [духовенство – В.К.] носило багатоконфесійний характер” (такий характер мало духовенство більшості регіонів імперії; інша справа, яким було співвідношення духовенства різних конфесій); “дворянство в містах південного регіону... не відіграло помітної ролі”² (відсоток дворян серед міського населення насправді був незначним, втім, не лише чисельністю визначалася роль стану).

Доцільно звернути уваги на зміни, яких зазнали окремі стани, представлені в “міському просторі” Півдня.

Вельми симптоматичними і для свого часу, і для регіону є характеристики, дані дворянству Херсонської губернії в “Матеріалах для географії і статистики Росії” 1863 р. Згідно з ними, дворянство являло “величезну суміш усіх народностей, звичаїв, понять та освіченості”, причому такої “племінної строкатості” дворянства “навіть чи десь у Росії можна зустріти”. “Життя в містах, окрім Одеси, доволі слабко розвинене, власне тому, що тутешнє дворянство воліє мешкати на селі, або, якщо дозволяють статки, мешкає в Одесі, поміж іноземців. Звідси — відчуженість і взаємна роз’єднаність тутешніх дворян”. “Чинівне дворянство, що мешкає тут у містах, за образом життя і поняттями схоже з цим класом інших губерній імперії; тільки Херсон не становить привабливості для молоді з тутешніх поміщиків, які бажають служити поближче від своїх маєтків, тому вони й обирають для цього Одесу або губернські міста сусідніх губерній.

---

¹ Діанова Н.М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н.М. Діанова. — Одеса, 2003. — 20 с.

² Діанова Н.М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): автореф... — С. 13.

Особисті ж дворяни цілком зберегли тип дрібного чиновництва”¹. Важливо, що згодом деякі із перелічених характеристик стали втрачати актуальність, зважаючи на перебіг модернізаційних процесів. Зокрема спостерігалась стійка тенденція зменшення дворянського землеволодіння, що стало важливою передумовою переселення частини дворянства до міст. В опублікованому 1892 р. аналізі руху приватної земельної власності в Херсонській губернії наведені підрахунки, згідно з якими впродовж 1861 – 1891 рр. дворянське землеволодіння в губернії скоротилося на 45 %². Як зазначалося в аналізі руху земельної власності в Катеринославській губернії, “назад тому років 20 – 25 земельна власність у Катеринославській губернії зосереджувалася майже виключно в руках дворян”, але пізніше “земля переважно... переходить в руки тих станів, які вносять в обробку землі свою власну працю”³. У наступні роки кінця XIX – початку XX ст. тенденція скорочення дворянського землеволодіння на Півдні збереглася⁴. Мав місце процес збідніння більшої частини дворянства, що в багатьох випадках супроводжувався переселенням до міст із зайняттям посад на державній чи приватній службі, заняттям підприємництвом тощо.

У досліджуваній нами період низки важливих змін зазнало духовенство. Конфесійне життя південноукраїнських міських поселень як складова соціокультурних процесів нами буде розглянуте в окремому підрозділі, тож зараз звернемо увагу лише безпосередньо на православне духовенство, яке складало абсолютну більшість духовних осіб регіону і серед якого, у свою чергу, чисельно абсолютно домінувало духовенство біле. Досліджуючи цю групу духовенства, І.І. Лиман дійшов висновку, що при наявності на Півдні України

---

¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть первая / Сост. А. Шмидт. — СПб.: Военная типография, 1863. — С. 550-555.

² Борисов Н. Движение частной земельной собственности в Херсонской губернии. (По данным земской статистики) // Новороссийский календарь на 1893 год, издаваемый Одесским городским общественным управлением / Под. ред. Бориневича А.С. — Одесса, 1893. — С. 87.

³ Журба Н. Движение земельной собственности в Екатеринославской губернии за последний период времени // Новороссийский календарь на 1892 год, издаваемый Одесским городским общественным управлением / Под. ред. Бориневича А.С. — Одесса, 1892. — С. 31, 41.

⁴ Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1904 год. Год восемнадцатый. — Херсон: Типо-литография наследников О.Д. Ходушиной, 1908. — С. 3-4.

тенденцій обмеження виборного начала і посилення спадковості, що спостерігались і в інших регіонах імперії, замкненість духовного відомства в краї формувалась із значним відставанням, так і не ставши абсолютною. Свою роль зіграли традиції краю і сусідніх українських єпархій, більш пізній початок активної розбудови храмової мережі, нестача духовних осіб, закладів духовної освіти, що спостерігалися в останній чверті XVIII – в перші десятиліття XIX ст. Світське суспільство продовжувало мати могутній вплив і на матеріальне, і на реальне соціальне становище священно- та церковнослужителів, на їхню культуру. Саме парафіяльне духовенство не сформувалось у монолітну групу і певною мірою являло конгломерат осіб із досить різними умовами існування, що визначалися не лише наявністю певного сану чи посади, але й місцем служіння¹. Причому матеріальні умови існування духовенства великою мірою залежали саме від того, в місті чи у сільській місцевості знаходився храм. Як стверджує І.І. Лиман, серед духовенства панувало переконання, що найбільші прибутки мали причти соборних церков, інших храмів процвітаючих приморських міст, єпархіальних і губернських центрів. Тож отримання місць при таких храмах було жаданим для священно- та церковнослужителів. Серед підстав для такого переконання була наявність серед міських парафіян більшого відсотку заможних осіб, аніж серед парафіян сільських. Відповідно, були більшими і пожертви, а звідси — і статки самих духовних осіб. З іншого боку, якщо храм знаходився на державній рузі, духовенство мало гарантію стабільного і відносно високого утримання. Прибутки же духовенства, яке працювало в сільських церквах, значно відрізнялися між собою і залежали від складного комплексу чинників, який включав рівень заможності парафіян і ступінь їхньої готовності жертвувати, вміння і бажання духовних осіб примушувати мирян надавати передбачене колись утримання; площу і якість підцерковної землі; кількість парафіян тощо². Така тенденція кращості служби в містах зберігалась і в період, що нас цікавить.

1860-і рр. знаменували собою початок нового етапу в житті православного духовенства і Південної України, і імперії в цілому. Була проведена ціла низка церковних реформ, спрямованих на

---

¹ Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004. — С. 229.

² Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України... — С. 224-225.

перетворення духовного стану на відкриту професійну групу. Спадкова передача місць при церквах була заборонена. При зайнятті посади при церкві єпархіальне керівництво тепер мало враховувати виключно професійні і моральні якості, а не соціальний стан кандидата. Діти духовенства отримали світський юридичний статус. Мав місце відхід від традиції укладати шлюби виключно між представниками духовного відомства та членами їхніх родин. Суттєво послабилася влада єпархіальних архієреїв як “господарів єпархії” і “вершителів доль” підлеглих¹. Втім, традиційність цього стану великою мірою гальмувала реформи, які вкорінювались із великими складностями, і хоча законодавство фактично створило міцне правове підґрунтя для перетворення духовного стану на професію, в яку могли приходити представники інших страт, реалії засвідчили в цілому невисокий рівень такої соціальної мобільності. Разом із тим, спостерігалась тенденція посилення мобільності в плані переходу освічених дітей духовенства в інші стани і професії.

На процес руйнації міського стану великою мірою вплинули як судова, військова, земська реформи, так і безпосередньо реформа міська, яка перетворила органи міського самоврядування на всестанові. Ще раніше, у 1863 р., була скасована третя гільдія, і в лави купецтва отримали доступ представники всіх станів².

Могутнім ударом по традиційній стратифікації селянського стану стала ліквідація в результаті реформи 1861 р. розрядів поміщицьких і посесійних (тих, що були закріплені за посесійними мануфактурами) селян. Невдовзі, у 1863 р., були прийняті узаконення щодо ліквідації розряду дворцових (удільних) селян, а в 1866 р. — державних селян, що “належали казні”. За формулюванням Б.М. Миронова, селянство, яке і до 1861 р. найменшою мірою відповідало поняттю стану і було скоріше “напівстаном” або “квазістаном”, у результаті реформ стало консолідуватись у єдиний стан вільних сільських обивателів і втрачати станові риси, але відбувалося це повільно, оскільки урядова політика свідомо консервувала патріархальність села; тільки після скасування викупних платежів за землю, подушної податі, кругової поруки, після указу від 5 жовтня 1906 р. селянство стало швидко перетворюватися на “справжній клас в істинному значенні цього поняття”³.

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 106-107.

² Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 112-114.

³ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 122-123.

Оскільки законодавчі документи, що приймалися починаючи з 1861 р.¹, вже не проводили так послідовно, як раніше, станового принципу організації суспільства, це зумовило втрату специфічності

---

¹ При цьому в Повному Зібранні за 1861-1904 рр. нами виявлено 4 узаконення щодо дворянства (ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. I. — С. 795-796. (№ 38587); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 764-765. (№ 48455); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. IX. — С. 332-333. (№ 6094); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XX. — Отд. I. — С. 1072. (№ 19298)), 9 — щодо купецтва (ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 983-984. (№ 37131); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 393. (№ 37552); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 663. (№ 37803); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 185. (№ 39321); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. II. — С. 72 (№ 42581); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLII. — Отд. I. — С. 285-286. (№ 44365); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIII. — Отд. I. — С. 566. (№ 45833); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVII. — Отд. II. — С. 1027. (№ 51586); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVII. — Отд. II. — С. 1245. (№ 51697)); 14 — міщанства (ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 195. (№ 37287); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. I. — С. 468. (№ 38307); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. I. — С. 522-523. (№ 38365); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 185. (№ 39321); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. II. — С. 24-29. (№ 42546); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. II. — С. 72. (№ 42581); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLI. — Отд. II. — С. 238-239. (№ 43848); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLII. — Отд. I. — С. 130-131. (№ 44239); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLII. — Отд. I. — С. 285-286. (№ 44365); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIII. — Отд. I. — С. 566. (№ 45833); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 153. (№ 48019); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVII. — Отд. II. — С. 1134-1135. (№ 51650); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. LIII. — Отд. I. — С. 228-229. (№ 58358); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. V. — С. 18. (№ 2673)); 2 — ремісників (ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 813. (№ 37080); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 195. (№ 37287)); 4 — робітників (ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 438-450. (№ 36719); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 191-192. (№ 39326); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVI. — Отд. II. — С. 775-776. (№ 50328); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIV. — С. 106-109. (№ 10420)); 6 — селянського стану у містах (ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 170-174. (№ 36658); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 174-202. (№ 36659); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. II. — С. 206-207. (№ 38793); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. I. — С. 403. (№ 40844); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. II. — С. 151. (№ 42643); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. I. — С. 39-40. (№ 53010)); 3 — щодо почесного громадянства (ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. I. — С. 761. (№ 38536); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIV. — Отд. I. — С. 85-86. (№ 10379); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXI. — Отд. I. — С. 40. (№ 19603)); 10 — щодо причислення до міст і міського стану (ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. II. — С. 72-73. (№ 38670); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVII. — Отд. II. — С. 206-207. (№ 38793); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 185. (№ 39321); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд. I. — С. 191-192. (№ 39326); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XL. — Отд. II. — С. 151. (№ 42643); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVI. — Отд. II. — С. 67. (№ 49832); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. I. — С. 39-40. (№ 53010); ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLIX. — Отд. II. — С. 382. (№ 54060); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 2-3. (№ 591); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIII. — С. 217. (№ 9520)).

правового положення окремих станів і, як наслідок, розмивання бар'єрів між ними. Разом із тим, південноукраїнські матеріали підтверджують спостереження Б.М. Миронова про те, що попри і такі трансформації, і неоднорідність кожного стану в суспільній свідомості “чотиричленна станова парадигма” зберігалася достатньо чітко, ранжуючи стани за критерієм престижу та переважності (враховуючи цілий комплекс “параметрів”, як от власність, влада, психологічне задоволення, місце проживання тощо) за шкалою: дворянство – духовенство – міський стан – селянство¹.

Між іншим, важливим виявом складного процесу згладжування станових бар'єрів були реалії формування представницьких структур громадського управління.

Вважаємо, що вельми важливо поглянути на зміни соціальної стратифікації в такому ракурсі урбанізації, як маргіналізація населення, прямо пов'язана із розмиванням традиційних суспільних структур. У масштабах Російської імперії доволі вдало відповідний ракурс охарактеризував О.С. Сенявський. Згідно з ним маргіналізація являла собою перетворення цілих груп населення в “пограничні верстви”, неадаптовані до пануючих умов. Маргінали — люди “вимиті”, викинуті, витіснені з традиційного соціального середовища, ті, що опинилися на перепутті чи узбіччі. При тому, що маргіналізація умовно поділяється на “базову” і ситуативну, урбанізаційний процес другої половини XIX – початку XX ст. характерною ознакою мав саме перший тип: в умовах трансформації суспільних структур мала місце поява маси дезадаптованих і дезорієнтованих мешканців міст. Причому небезпідставно “нових городян” до третього покоління деякі соціологи відносять саме до маргіналів.

Паралельно з описаними процесами в містах спостерігався і процес маргіналізації сільського населення, що прямо було пов'язане як із селянською реформою, так і з тією самою урбанізацією. Тоді як раніше абсолютна більшість сільського населення впродовж усього свого життя зберігала незмінний соціальний статус, місце проживання і образ життя, тепер різко зросла і територіальна, і соціальна мобільність².

Йдеться перш за все про відхідництво і переселення селян до міст.

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. I. — С. 80-81.

² Сенявский А.С. Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе / А.С. Сенявский; Ин-т рос. истории. — М.: Наука, 2003. — С. 65-66.

Досить глибоко дослідивши відхідництво, П.Г. Риндзюньський зазначив, що воно було дуже важливим елементом селянського життя і впливало на всі сторони селянського побуту. Для великої частини селянства заробіток у місті став єдиним джерелом існування: збиткове господарство на наділі фактично підтримувалося цими заробітками; цим створювалося суперечливе становище: відхідництво підривало патріархальність села і в той же час підтримувало його існування¹. На південноукраїнських матеріалах у цілому підтверджується теза Ричарда Роуленда про те, що в Російській імперії міграція селян у міста обумовлювалася більшою мірою не якимось державним стимулюванням цього процесу, а економічними важелями, тобто ширшими можливостями знайти роботу в місті, аніж у селі². Втім, маємо зауважити, що рівень такої привабливості окремих міст регіону вельми помітно, а іноді й кардинально різнився.

Самі відхідники виступали в ролі своєрідного містка між селом і містом, так званими “селянами-городянами”. За формулюванням Джеймса вон Гелдерна, ці люди “часто жили між селянством та робітниками, між селом і містом, не належачи повністю до жодного з них”³.

Зв’язок відхідників із селом знаходив прояв чи не в усіх аспектах, починаючи від юридичного (з обов’язком з’являтися до села за викликом волосного суду), сімейного (родини відхідників, як правило, залишалися мешкати на селі)⁴ і закінчуючи аспектом поведінково-

¹ Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века (Взаимоотношение города и деревни в социально-экономическом строе России). — М.: “Наука”, 1983. — С. 121.

² Rowland Richard H. Urban In-Migration in Late Nineteenth-Century Russia // *The City in Russian History* / Ed. by Hamm, Michael F. — Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. — P. 119. Докладніше про статус селян у містах і промислових центрах Південної України див.: Приймак О.М. Соціальна поліструктурність сільського населення Півдня України кінця XIX – початку XX століть // *Музейний вісник*. — № 9. — Запоріжжя, 2009. — С. 135-136.

³ Von Geldern James. Life In-Between: Migration and Popular Culture in Late Imperial Russia // *The Russian Review*. — Vol. 55. — July, 1996. — P. 366.

⁴ Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 13-14; Von Laue Theodore H. Russian Peasants in the Factory 1892-1904 // *The Journal of Economic History*. — Vol. 21. — No. 1. — Mar., 1961. — P. 64. У цьому ж плані вельми промовистою була опублікована в 1891 р. у США стаття “Сучасний стан селянства в Російській імперії”, де зазначалося, що коли селянин переселяється до міста, його односельці мають з цього багато користі (грошей), але він опиняється в місті один, без родини, що ставило питання “Як з цим буде поратись він? Як з цим буде поратись його дружина?” (de Lestrade Combes. *The Present Condition of the Peasants in the Russian Empire* [електронний

ментальним і побутовим (включно із звичаєм селян при вступі на роботу до промислових підприємств приносити масло, сало, курей, щоб “задобрити начальство”)¹. У плані територіальної мобільності в досліджуваний нами період досить типовою була біографія в майбутньому відомого анархіста Вольдемара (Володимира) Антоні, який народився в селі Гуляйполе Олександрівського повіту, а в 16 років переселився до Катеринослава і працював там на заводі, коли ж завод згорів — перебрався до Полог, де працював у залізничному депо².

У контексті поширення урбанізації на сільську місцевість, з огляду на роль у цьому процесі промислових селищ на особливу увагу заслуговує теза А.Х. Маргулова про те, що в Донбасі суб’єктом модернізації і пов’язаної з нею урбанізації “був чиновник, напівпатріархальний пролетаріат, учорашній селянин”, на відміну від процесів на Заході, де їх мотором виступали підприємці та індустріальний робітник³.

У архівах збереглася велика кількість документів, що стосуються приписування та виключення з міщанських громад південноукраїнських міст⁴. Втім, їх зіставлення із статистичними даними про зміни чисельності інших страт, про чисельність населення міст і з даними щодо природного приросту населення, зафіксованими в метричних книгах за відповідні проміжки часу, дає підстави

ресурс] // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. — Vol. 2. — Sep., 1891. — P. 88. — Режим доступу до статті: <http://www.jstor.org/stable/1008927>.

¹ ДАДнО. — Ф. 23. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 51.

² Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні / Упорядник В. Чоп // *Старожитності Південної України*. Випуск 15. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2006. — С. 27, 38, 40.

³ Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861-1917 рр.: автореф... — С. 15.

⁴ ДАХО. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 1-18; ДАХО. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 148. — 78 арк.; ГАРФ. — Ф. 102. — Оп. 76 а. — Спр. 1293. — 9 арк.; ГАРФ. — Ф. 102. — Оп. 76 а. — Спр. 1497. — 27 арк.; ДАМО. — Ф. 216. — Оп. 1. — Спр. 9. — 9 арк.; ДАМО. — Ф. 218. — Оп. 1. — Спр. 2. — 10 арк.; ДАМО. — Ф. 218. — Оп. 1. — Спр. 3. — 20 арк.; ДАМО. — Ф. 218. — Оп. 1. — Спр. 4. — 37 арк.; ДАМО. — Ф. 218. — Оп. 1. — Спр. 49. — 2 арк.; ДАМО. — Ф. 218. — Оп. 1. — Спр. 57. — 7 арк.; ДАМО. — Ф. 218. — Оп. 1. — Спр. 60. — 22 арк.; ДАМО. — Ф. 218. — Оп. 1. — Спр. 63. — 3 арк.; ДАМО. — Ф. 218. — Оп. 1. — Спр. 69. — 6 арк.; ДАМО. — Ф. 324. — Оп. 1. — Спр. 57. — 115 арк.; ДАМО. — Ф. 324. — Оп. 1. — Спр. 170. — 87 арк.; ДАМО. — Ф. 224. — Оп. 1. — Спр. 10. — 8 арк.; ДАМО. — Ф. 224. — Оп. 1. — Спр. 11. — 24 арк.; ДАКО. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 502. — 6 арк.; ДАКО. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 522. — 7 арк.; ДАЗО. — Ф. 24. — Оп. 1. — Спр. 92. — 348 арк.; ДАЗО. — Ф. 24. — Оп. 1. — Спр. 93. — 332 арк.; ДАЗО. — Ф. 24. — Оп. 1. — Спр. 94. — 333 арк.

стверджувати, що обсяги територіальної мобільності були значно вищими, аніж обсяги мобільності міжстанової.

Для з'ясування специфіки соціальної стратифікації та мобільності, що мали місце в містах кожної з південноукраїнських губерній, у тому числі — і специфіки в порівнянні з сільською місцевістю, маємо звернутися до матеріалів Перепису 1897 р. Наші підрахунки відсоткового представництва кожного стану дали таку картину. У Катеринославській губернії спадкові та особисті дворяни становили 0,96 % загальної чисельності населення, тоді як у містах їх було аж 4,85 %. Частка в населенні міст духовенства також залишалася більшою, ніж у населенні губернії в цілому (0,88 % і 0,33 % відповідно). Те ж саме стосується купецтва (2,03 % в містах при 0,37 % в губернії). Цілком природно, що схожа ситуація мала місце і щодо представництва міщан (50,57 % і 9,87 %). Натомість відсоток селян у містах був меншим (39,40 % проти 87,35 %). Іноземні піддані в містах становили 0,85 % населення, в губернії в цілому — 0,64 %.

Фактично аналогічні тенденції, хоча і з деякими суттєвими відмінностями у відсоткових співвідношеннях, спостерігались у Таврійській губернії. Тут спадкові та особисті дворяни у містах склали 5,69 %, а в губернії в цілому — 1,57 %, духовенство — 0,59 % і 0,33 %, купецтво — 1,84 % і 0,53 %, міщанство — 51,48 % і 16,84 %, селянство — 33,04 % і 77,60 %, іноземні піддані — 4,89 % і 2,21 %. Не була винятком у плані відсоткового переважання всіх станів, крім селянства, в містах у порівнянні із губернією в цілому і Херсонщина, де спадкові та особисті дворяни становили відповідно 4,94 % і 1,85 %, духовенство — 0,42 % і 0,29 %, купецтво — 1,26 % і 0,45 %, міщанство — 62,63 % і 27,41 %, селянство — 24,59 % і 67,55 %, іноземні піддані — 2,77 % і 1,08 %.

Отже, маємо підстави стверджувати, що на матеріалах усіх трьох губерній підтверджується висновок, зроблений С.Б. Надібською на основі вивчення соціальної стратифікації семи південноукраїнських міст: однією із найвиразніших особливостей соціального складу населення міст регіону було те, що на відміну від інших міст імперії, більшу його частину складали не селяни, а міщани¹.

---

¹ Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / С.Б. Надібська. — Одеса, 2005. — С. 14.

Більш детально з'ясувати специфіку соціальної стратифікації дають можливість підрахунки, зроблені щодо кожного зазначеного в Перепису міста і повіту Півдня.

З огляду на те, що в досліджуваний нами період дворянство активно поповнювало лави чиновницької бюрократії, а також на відзначену тенденцію потягу дворянства до губернських центрів та Одеси, цілком природно, що відсоток спадкових і особистих дворян саме у Катеринославі (6,25 %), Сімферополі (7,94 %), Херсоні (6,01 %) та Одесі (5,52 %) був вищим, ніж у середньому по містах губернії. Як “курортна столиця імперії” була привабливою для дворянства Ялта, де відповідний стан склав аж 8,79 % населення. Традиційно високий відсоток дворян зберігався у містах з особливим статусом — Миколаєві (5,83 %) та Севастополі (9,11 %) з Балаклавою (7,90 %), що входила до складу Севастопольського градоначальства.

Цілком логічно, що вищим ніж у середньому по містах відповідної губернії був відсоток духовних осіб у губернських центрах (Катеринославі — 1,27 %, Сімферополі — 1,72 %, Херсоні — 0,62 %). Симптоматично, що найменший “відрив” від середньогубернських показників спостерігався у Херсоні, який, на відміну від двох інших південноукраїнських губернських міст, не виконував роль центру єпархії.

Щодо відсотку в містах купецтва, то відповідні показники лише до певної міри корелюються із “економічними функціями” міст, місцем того чи іншого міського поселення в класифікації за річним торгово-промисловим оборотом на одного мешканця, за “ступенем участі промисловості в торгово-промисловому обороті міста”. Тож маємо відзначити, що найбільший відсоток купців був серед городян у Катеринославській губернії Павлограда (3,56 %) і Верхньодніпровська (2,39 %); у Таврійській — Перекопа (3,22 %), Феодосії (2,83 %), Мелітополя (2,72 %), Сімферополя (2,17 %), Євпаторії (2,09 %); у Херсонській — Єлисаветграда (1,70 %), Вознесенська (1,70 %), Миколаєва (1,55 %), Херсона (1,50 %).

За відсотком міщан серед міст Катеринославської губернії мали першість Верхньодніпровськ (64,46 %), Катеринослав (54,89 %), Олександрівськ (54,60 %); Таврійської — Бахчисарай (77,37 %), Снікале (76,70 %), Ногайськ (72,19 %), Бердянськ (71,26 %), Карасубазар (67,76 %); Херсонської — Овідіополь (92,77 %), Маяки (90,14%), Бобринець (88,09 %), Ольвіополь (83,98 %), Анан'їв (82,87 %), Берислав (80,10 %), Олександрія (77,33 %).

Натомість першість за відсотком селянства утримували в Катеринославській губернії Луганськ (61,44 %), Новомосковськ (60,20 %), Слов'яносербськ (47,80 %), Бахмут (41,63 %); у Таврійській — Орхів (63,54 %), Севастополь (47,36 %), Ялта (40,50 %), Мелітополь (35,45 %); у Херсонській — Новомиргород (52,47 %), Вознесенськ (44,79 %), Новогеоргіївськ (40,55 %).

Нарешті, найбільший відсоток іноземних підданих був у Катеринославській губернії в Маріуполі (1,56 %), Олександрівську (1,21 %), Катеринославі (0,95 %); Таврійській — Старому Криму (21,50 %), Ялті (12,31 %), Балаклаві (8,64 %), Керчі (7,17 %), Євпаторії (7,05 %); Херсонській — Одеському градоначальстві (4,81 %). При цьому варто відзначити, що переважна більшість міст Таврійської губернії мала у своєму населенні відсоток іноземних підданих вищий, аніж відповідний показник “лідера” Катеринославської губернії Маріуполя.

При тому, що період, який нас цікавить, цілком правомірно розглядати в ракурсі процесу перетворення станів на класи, саме віднесення тих чи інших категорій населення до класів у розумінні класиків марксизму-ленінізму пов'язане з низкою складностей. Тут заслуговують на увагу міркування, сформульовані А.А. Терещенком у докторській дисертації “Соціально-економічний розвиток міст Центрального Чорнозем'я в другій половині XIX – на початку XX століття: 1861 – 1904 рр.”. Російський історик, пишучи, що В.І. Леніним була розроблена методика обробітку матеріалів Перепису 1897 р., на основі якої все населення імперії за класовою ознакою було віднесено до чотирьох груп (крупна буржуазія, заможні дрібні власники, бідніші дрібні власники, а також напівпролетарі та пролетарі), і що ця схема широко використовувалась у радянській історичній літературі, зауважує, що такий поділ “неминуче грішить суттєвим спрощенням соціальної структури населення”. Фактично, все суспільство було поділене на дві частини: буржуазію і пролетаріат, причому до перших були віднесені і лікарі, вчителі, службовці різних установ, духовенство, артисти, власники житла, не кажучи вже про більшу частину селянства. Тим самим, на переконання А.А. Терещенка, заявлений підхід вступав у певне протиріччя вже з позицією К. Маркса, який підкреслював, що в основі капіталістичного виробництва “лежить повне відділення виробника від засобів виробництва”, а приватна власність, заснована на власній праці, ще не є капіталістичною приватною власністю. Великі сумніви викликають і ті відсоткові

співвідношення, що були застосовані В.І. Леніним для розподілу за класами невиробничого, торгово-промислового і сільськогосподарського населення¹.

Проте, розгляд стратифікації населення саме під кутом зору поділу на класи знайшов поширення не лише в радянській, але і в пострадянській і зарубіжній історіографії, і на відповідній ниві досягнуті важливі здобутки, які аж ніяк не варто ігнорувати².

При цьому варто звернути увагу на широкий спектр термінів, що застосовується при характеристиці соціальної стратифікації і безпосередньо населення Південної України.

Зокрема, аналізуючи формування соціального складу гірничопромислової буржуазії у пореформений період в Україні на матеріалах саме цікавого нам регіону, В.В. Крутіков писав, що після 1861 р. “проходив інтенсивний процес розкладу класів і станів феодального суспільства”. Дослідник дійшов висновку, що мало місце зменшення ролі поміщиків, чиновників та офіцерів; упродовж 60 – 70-х рр. одним із основних джерел формування індустріальної буржуазії Донбасу було селянство і козацтво, але з початку 1880-х рр. їхнє значення помітно послабло. Натомість зростала питома вага купецтва. У підприємницьку діяльність поступово втягувалась і інтелігенція, хоча вона і мала в цілому невисоку питому вагу в загальній структурі індустріальної буржуазії. Фактично не відбулося суттєвих змін у представництві підприємців-підданих іноземних держав³.

¹ Терещенко А.А. Социально-экономическое развитие городов Центрального Черноземья во второй половине XIX – начале XX века: 1861-1904 гг.: дис. ... доктора исторических наук: 07.00.02 / Терещенко Анатолий Андреевич. — Курск, 2003. — С. 15-16.

² Між іншим, не відкидає правомірність використання терміна “клас” і Альфред Рібер. Разом із тим, він зауважує, що вважає проблематичним використанням визначення іншомовного походження при описі Російської імперії: некоректно використовувати термін “бізнесмени” по відношенню до торговців і промисловців цієї держави; термін “буржуазія” — надмірно заідеологізований, до того ж, не точно відповідає реаліям Російської імперії. “Грубо кажучи, в Росії не було класу бізнесменів, зставимого з тим, що існував у Сполучених Штатах, і навіть буржуазії в європейському сенсі”. Тож Рібер широко користується термінами “стан” (soslovie, estate) та “interest group”. За переконанням Рібера, в Російській імперії так і не сформувався повноцінний “середній клас” (Rieber Alfred J. Businessmen and Business Culture in Imperial Russia // Proceedings of the American Philosophical Society. — Vol. 128. — № 3. — 1884. — Pp. 238-243). Важливо, що такий підхід, який знайшов американський соціальний історик використовував за часів “холодної війни”, не був відкинтий ним і згодом, про що професор Рібер казав, зокрема, в бесіді із професором Лиманом у 2009 р.

³ Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період: Монографія. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. — С. 39.

Згідно зі спостереженнями, зробленими І.В. Довжуком при вивченні формування промислової буржуазії і промислових робітників Донбасу, на початковому етапі промислової розробки абсолютну перевагу у вуглевидобутку мали поміщики. Одночасно з ними вугільну промисловість розвивали селяни та козаки. Конкурентна боротьба змусила поміщиків поступитися місцем енергійним підприємцям з купців, але поміщицький елемент у складі гірничопромислової буржуазії і на кінець XIX ст. залишався досить вагомим. Натомість основним резервом формування промислового робітництва було селянство — “найчисельніша група суспільства”. “Сільські пролетарі, що з’явилися в процесі розшарування селянства в період капіталістичної модернізації, були тим глибинним джерелом, звідки черпали робочу силу капіталістична промисловість і сільське господарство”¹.

Досліджуючи промислову буржуазію Півдня України, М.О. Гринчак сформулювала свої спостереження так: “Наслідком формування капіталістичної системи господарювання стало утворення двох нових для цих територій суспільних станів — пролетаріату і буржуазії... Промислова буржуазія в пореформений період поповнювалася вихідцями з різних прошарків — дворянства, купецтва, заможного капіталізованого селянства... До складу промислової буржуазії входили також представники технічної інтелігенції і частково капіталісти-іноземці”².

Вивчаючи склад “прошарку” судновласників і “групи транспортного пролетаріату”³ — моряків Азово-Чорноморського басейну, О.Б. Шляхов констатував, що склад судновласників тут був “різномірним за соціальним становищем. Найчисельнішими були групи, які формувались з представників традиційно підприємницьких верств — купців та спадкових почесних громадян”. Причому

---

¹ Довжук І.В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): Монографія. — Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. — С. 246-254.

² Гринчак М.О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.О. Гринчак. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 11.

³ Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну в модернізаційних процесах кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.Б. Шляхов. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 3.

спостерігалася помітна різниця в соціальному походженні підприємців у паровому (де переважали представники купецтва та дворянства) і вітрильному пароплаванні (де були широко представлені вихідці з селянства і міщанства). У той же час основними джерелами поповнення екіпажів суден були селяни (71,9 %) і міщани (25,9 %) ¹.

Г.В. Ветрова, аналізуючи процес формування промислового робітництва на Півдні України у другій половині XIX ст., робить висновок, що основними джерелами поповнення робітничого класу в пореформений період були селянство, кустарі та родини робітників (жінки і діти) ².

Загалом же варто звернути увагу, що при визнанні першості саме “станово-класового критерію” при побудові стратифікаційних систем, у сучасній соціології існує і підхід, згідно з яким будь-яке конкретне суспільство складається з комбінації різних стратифікаційних систем і безлічі перехідних форм. Серед таких систем — культурно-нормативна, культурно-символічна, фізико-генетична, соціально-професійна тощо ³.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. на Півдні України, як і в імперії в цілому, спостерігалася трансформація соціальної стратифікації і зростання соціальної мобільності, що знаменувало рух шляхом модернізації і відхід від традиційного суспільства. Разом із тим, темпи відповідних змін на Півдні були інтенсивнішими, ніж загальноімперські.

Порівняння даних щодо відсотку представників окремих станів серед городян Півдня у 1861 і 1897 рр. дає підстави казати про тенденцію збільшення відсотку дворянства та іноземних підданих і, навпаки, зменшення представництва духовенства серед мешканців міст усіх трьох південноукраїнських губерній. Разючі зміни маємо у представництві селянства, зростання якого чітко простежується у “міському просторі” всіх трьох губерніях, будучи найбільш значущим на Херсонщині. Певною мірою такий приріст відбувся в наслідок зникнення військового стану, крім того, давали взнаки і неоднакові

¹ Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну в модернізаційних процесах кінця XIX – початку XX ст.: автореф... — С. 18, 20.

² Ветрова Г.В. Формування промислового робітництва на півдні України у другій половині XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2010. — Вип. XXVIII. — С. 67.

³ Казанцев В.И., Светушков М.Г. Социология города: учебно-методическое пособие. — Ульяновск: УЛГТУ, 2004. — С. 85-87.

темпи природного приросту у різних станових груп, законодавчі новації щодо умов соціальної мобільності для кожного стану тощо.

У контексті загальної проблематики нашого дослідження принципово важливо, що в офіційних містах, інших міських поселеннях і в сільській місцевості відсоткове представництво кожної страти мало помітну специфіку, що великою мірою визначало різні темпи урбанізаційних процесів у населених пунктах відповідних типів. Адже концепцію Даніеля Бровера (згідно з якою ключовими суб'єктами урбанізації в містах Російської імперії XIX ст. виступали купецтво і мігранти, які надавали місту особливого сенсу як промислового центру, лікарі та освітяни, які були більш відкриті західним цінностям у плані розуміння необхідності побудови “прогресивного міста”, і представники урядової адміністрації та місцевого самоврядування, які опікувалися міською розбудовою) можна прикласти не лише до офіційних міст, але і до інших населених пунктів, і простежити взаємозв'язок між ступенем представництва в них відповідних страт і специфікою урбанізаційних процесів у цих поселеннях.

2. Роль міських поселень у суспільному житті Півдня

Напевно, не буде помилкою стверджувати, що історія суспільного життя є одним із тих аспектів урбанізаційних процесів на Півдні України другої половини XIX – початку XX ст., яким в історіографії приділена найбільша увага. Така ситуація є цілком логічною. Адже “пошук ключів” до витоків соціальних потрясінь 1905 – 1907, 1917 рр. домінує в історичній літературі, присвяченій пізньому імперському періоду, і, за висловом Даніеля Бровера, відчуття апокаліптичної атмосфери присутнє навіть у тих дослідженнях, чий об'єкт дуже далекий від історії революції¹.

Втім, наше звернення до відповідної проблематики зумовлене не прагненням слідувати історіографічній традиції, а саме усвідомленням значущості суспільного життя і його конкретизації (соціальних конфліктів, суспільного руху, громадських організацій) як невід'ємної складової урбанізаційних процесів, логіка яких без аналізу цієї складової залишиться недостатньо зрозумілою. Існування ж розлоگی

---

¹ Brower Daniel R. The Russian City between Tradition and Modernity, 1850-1900. — Berkeley-Los Angeles-Oxford: University of California Press, 1990 — P. 222.

історіографії позбавляє нас необхідності наводити докладний фактаж, і в той же час дає можливість звернути увагу на концептуальне питання специфіки соціальних конфліктів, суспільного руху, діяльності громадських організацій у міських поселеннях Півдня в порівнянні з сільською місцевістю.

У радянській історіографії з її акцентом на вивченні класової боротьби визначення специфіки соціальних конфліктів у містах базується на тезі В.І. Леніна про те, що саме міські фабричні робітники були революційним “авангардом” класу, і на такій наведеній ним же статистиці: “Якщо в звичайний час (1895 – 1904) кількість страйків у містах втричі перевищує кількість їх у селах, то відсоткове відношення кількості страйків до кількості закладів в 4 ½ рази більше в містах, ніж у селах”¹.

Натомість у сучасній російській історіографії все більше поширення знаходить концепція сприйняття революції як реакції традиційного селянства на модернізацію, індустріалізацію. У цю концепцію вписується і бачення взаємозв’язку міст і соціальних конфліктів. Доволі логічно виклав таке бачення О.С. Сенявський. Згідно з ним, урбанізація імперії почалася так само “примусово”, як і її індустріальний розвиток. Вступивши на шлях індустріалізації пізніше, ніж “більшість передових країн”, Російська імперія ще не мала внутрішнього потенціалу, який би був готовий до форсованої урбанізації. Початкова стадія урбанізаційного переходу зробила свій внесок у деформацію традиційного суспільства, спричинивши його “базову” соціальну нестабільність, породивши “вибухонебезпечні” маргінальні страти в місті і підірвавши цінності сільської общини. Місто опинилося протиставленим селу і економічно, і соціокультурно, як носій західних цінностей, до яких традиційне село ставилося вороже. Міста стали центрами соціальної нестабільності. Сама революція 1917 р. стала реакцією відторгнення традиційним суспільством модернізаційних процесів, здійснених на основі “антитрадиційних прозахідних схем”. По суті, це була не революція пролетарів, а бунт села, в тому числі — і проти міста, яке ламало устої традиційного селянського життя².

При всій несхожості, а багато в чому — і протилежності позицій двох згаданих вище концепцій, їхнім загальним місцем є погляд на

¹ Див.: Рындронский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России... — С. 6-7.

² Сенявский А.С. Урбанизация России в XX веке... — С. 54-57.

місто як на важливий ключ до розуміння формування передумов соціальних конфліктів і безпосередньо революційних подій.

Зауважимо, що на особливу роль міст у формуванні суспільних рухів, у соціальних конфліктах була звернута увага ще до самих революційних потрясінь початку ХХ ст. Причому це було зроблене зовсім не відносно міст Російської імперії. Зокрема, намагаючись виявити закономірності щодо впливу міста на характер суспільного життя, Георг Теккер дійшов висновку, що “любов до громадянської свободи може і є сильнішою і постійнішою в селах”, а в містах вона знаходиться під більш пильним наглядом, проте закон і порядок у містах більше піддані ризику, оскільки інтрига і чистолюбство тут простіше можуть впливати на невігластво і нужду¹. З цього ж приводу А. Вебер зауважував, що на розвиток ліберальних і прогресивних ідей впливає те, що в містах різноманіття занять, інтересів і думок призводить до обміну ними, а це веде до більш широких і вільних суджень і до більшої схильності до засвоєння нових думок, прийомів та ідеалів. “Міське життя може і не продукує геніїв, але воно приводить мислителів у контакт між собою, воно викликає в них священний імпульс до оригінальності, шляхом симпатії або антагонізму”. Невеличкі міста не вільні від консерватизму, властивого селам; втім, вони виконують функцію посередника “між прогресивним напрямом, лібералізмом, радикалізмом більших міст і консерватизмом і забобонами сіл”².

Вивчення характеру суспільного життя в південноукраїнських містах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дає підстави стверджувати, що із серйозними застереженнями, пов’язаними з відмінностями конкретно-історичних обставин, такі спостереження, зроблені на підставі аналізу життя міст інших, аніж Російська імперія, країн фактично того ж періоду, можна прикласти і до Південної України.

Адже спільним для сучасних концепцій і викладених міркувань більш ніж сторічної давнини є погляд на місто як на уособлення модернізаційних рис, тоді як села виступають оплотом традиції. На південноукраїнських матеріалах, які стосуються суспільного життя, така специфіка міст у порівнянні із селами простежується як тенденція.

---

¹ Цит. за: Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии / Перевод с английского А.Н. Котельникова. — СПб.: Изд. Е.Д. Кусковой, 1903. — С. 3.

² Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии... — С. 431.

При цьому необхідно наголосити, що йдеться саме про тенденцію, а не про аксіому, що зумовлюється, між іншим, і нетотальністю поширення та вкорінення модернізації, і самою неоднорідністю міст, і наявністю міських поселень інших типів, невписуванням багатоманітності реальних населених пунктів в “ідеальну” дихотомію “село-місто”.

Великою мірою як наявність відмінностей суспільного життя міста і села, так і їх нетотальність були пов’язані з реаліями формування робітничого класу та характером його представництва в населених пунктах різних типів. Те ж, що саме цей клас був соціальною базою для поширення ідей соціальної рівності і радикальної перебудови суспільного ладу, не заперечують і сучасні дослідники. У цьому контексті вельми показовим є наголошення О.П. Реєнтом на таких основних характерних рисах пролетаріату: 1) відсутність приватної власності; 2) відрив від села і додаткових джерел матеріального забезпечення; 3) концентрація на підприємствах; 4) кваліфікація та певний рівень освіти; 5) погані побутові умови і гостра житлова проблема. Звідси, згідно з Олександром Петровичем, у пролетаріату формуються: вищий, у порівнянні з селянством, ступінь корпоративності; колективістська, на противагу індивідуалістській, психологія; глибше усвідомлення свого місця в суспільстві та своїх соціально-економічних інтересів; мобільність, організованість, керованість; здатність до узгоджених дій задля досягнення соціально-економічних цілей; спроможність засвоювати політичні гасла і керуватися ними¹.

Звернемо увагу, що перелічені О.П. Реєнтом риси пролетаріату далеко не в кожному випадку були присутні “в чистому виді”. Зокрема вище ми вже писали про збереження зв’язків значної частини міських промислових робітників із селом. Та й сам Олександр Петрович обмовляється, що дані характеристики неоднаковою мірою стосуються різних груп пролетаріату: більше — освічених і висококваліфікованих, менше — малокваліфікованих робітників і сільськогосподарського пролетаріату².

Те, що в реаліях модернізації на Півдні України умови праці робітників були важкими (велика тривалість робочого дня, використання жіночої і дитячої праці, брак, а часто й відсутність

¹ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.): Монографія / Інститут історії України НАН України. — К., 2003. — С. 148.

² Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)... — С. 148.

засобів безпеки тощо), заробітна платня — часто замалою (хоча Південна Україна і відрізнялася від інших регіонів найвищим її рівнем), побутові умови — жалюгідними, створювало сприятливий ґрунт для виникнення соціальних конфліктів, які не могли попередити або ж загасити ні зміни законодавства, ні намагання “цивілізувати” відносини між робітниками і роботодавцями шляхом запровадження у 1882 р. фабричної інспекції, ані поліцейські заходи.

Вже у 1870-х – на початку 1880-х рр., крім скарг робітників до різних інстанцій, в тому числі — і через своїх виборних (як було, зокрема, у випадку із працівниками вагонних майстерень Одеси, які саме у такий спосіб у 1882 р. протестували проти зниження заробітної плати і запровадження неповного робочого дня), стихійних виступів (як то було у квітні 1875 р. у Юзівці, де в такий спосіб вилилося незадоволення робітників металургійного заводу Новоросійського акціонерного товариства затримкою зарплати), масового залишення роботи до кінця термінів контрактів (зокрема з приводу саме таких дій на Севастопольській дільниці Лозово-Севастопольської залізниці прокурори Сімферопольського і Катеринославського окружних судів у 1873 р. отримали розпорядження щодо розслідування порушень підрядником умов найму і про необхідність упередження масових втеч), набирали сили і такі узгоджені, організовані форми протесту, як страйки. Серед них — страйк у Миколаєві, де портовики виступили проти нерівних умов оплати праці; страйк ливарників залізничних майстерень Одеси 1878 р., викликаний зменшенням розцінок.

Вельми показово, що опис цих та інших випадків протесту промислових робітників міститься у монографії О.П. Реєнта у розділі з промовистою назвою “Соціально-економічний розвиток України та боротьба між працею та капіталом”, причому саме протести на території Південної України склали майже половину випадків, описаних у підрозділі “Перші виступи робітників на захист своїх прав та інтересів”, хронологічно доведеному до 1904 р.¹ І це далеко не випадково, зважаючи на ті обсяги, яких набули протести на Півдні в порівнянні з іншими регіонами України, що прямо було пов’язане і з самими темпами та специфікою модернізації в Південній Україні. Доволі промовистою є статистика, згідно з якою за останнє п’ятиріччя XIX ст. в Україні відбулося 212 страйків та 14 заворушень, і найбільше

---

¹ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)... — С. 149-173.

з них мали місце саме в Катеринославській (108) і Херсонській (38) губерніях¹.

Та і в наступні роки, що передували першій російській революції і позначилися світовою економічною кризою, яка помітно вдарила і по Півдню, саме цей регіон став однією з найважливіших арен потужних соціальних виступів, включаючи загальний страйк на півдні Російської імперії.

Не менш показово, що серед описаних О.П. Реєнтом протестів абсолютна більшість мала місце в населених пунктах із офіційним статусом міста, а також у промислових селищах. Йдеться про промислові селища Донбасу, де досліджуваний нами період відмічений потужними соціальними конфліктами, на що, фактично в унісон, звертають увагу чи не всі дослідники, які вивчають історію Донецького басейну. Причому мова йде не лише про радянських і сучасних українських істориків, але і про іноземних.

Так, відповідна теза стала фактично провідною думкою монографії Теодора Фридгута “Юзівка та революція”².

Гіроакі Куромія, описуючи події другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зауважує, що історія Донбасу позначена періодичними потужними вибухами протесту³.

Лінднер Райнер пише, що соціальні перекоси, які постійно супроводжували індустріалізацію “Півдня Росії”, в районах промислового буму, на Донбасі, мали ще гостріший, позначений насильям характер, ніж в інших регіонах Російської імперії⁴.

Разом із тим, вельми важливо, що робітники Донбасу багато в чому не відповідали тим “ідеальним” характеристикам, які, за формулюванням О.П. Реєнта, формувались у пролетаріату. Одну з причин цього деякі дослідники вбачають саме в характері населених пунктів і місцевостей, де працювали робітники Донецького басейну. Зокрема Гіроакі Куромія наголошує, що майже в усіх повідомленнях

¹ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.)... — С. 170.

² Friedgut Theodore H. Iuzovka and Revolution. Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869-1924: Volume II. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994. — XXI+521 p.

³ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев; Передм. Г. Немирі. — К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2002. — С. 87.

⁴ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. — Київ-Донецьк: ТОВ “ВПП “Промінь”, 2008. — С. 77.

про робітничий рух у Донбасі стверджується, що робітників, а особливо шахтарів, було важко організувати. Копальні були розкидані по всьому степу, зв'язок між ними був слабкий; незадоволені робітники, як і ті, кого переслідувала адміністрація, просто переходили на іншу шахту. При цьому Гіроакі Куромія погоджується із висновками Теодора Фридгута про те, що існувала чітка різниця між заводськими робітниками, які рухалися до сучасної культури, перебуваючи у населених пунктах, що набували міських обрисів, і шахтарями, які “застигли в агонії безладного переходу від села до індустрії”¹.

Складовою суспільного життя і Донбасу, і Південної України в цілому стали не лише виступи проти адміністрації та влади, але і конфлікти іншого характеру, які носили міжетнічне та міжконфесійне забарвлення. З цього приводу авторами книги “Південна Україна: модернізація, світова війна, революція...” зроблено спостереження, в якому, щоправда, присутня певна плутанина саме у зв'язку із невизначеністю статусів населених пунктів: “Часто жителі міст і робітничих селищ шукали причини своїх негараздів в односельчанах [!] інших віросповідань, культури, ментальності чи навіть роду занять”².

Вкрай важливо підкреслити, що робітничий рух був лише однією зі складових суспільного руху в регіоні, під якими, за визначенням С.І. Світленка, розуміється історичний процесуальний феномен, в якому віддзеркалюється вся багатоманітність внутрішніх динамічних соціальних зв'язків та змін і виявляються національні, групові, класові, партійні, професійно-корпоративні, регіональні, особисті та інші інтереси, різноманітні світоглядні течії та напрями³.

При такій широті розуміння суспільного руху сам Сергій Іванович дає вужчу його панораму в одній з губерній Південної України в монографії “Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х роках XIX століття”⁴. У контексті нашого дослідження найбільший інтерес

---

¹ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... — С. 84-85.

² Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX–1921 р.): Історичні нариси. — К.: Генеза, 2003. — С. 35.

³ Світленко С. Суспільний рух в Україні кінця XVIII–початку XX століття: образи історичної дидактики // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В.Смолий; відповідальний редактор І.Колесник. — Вип.2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — Ч.1. — С. 308.

⁴ Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80-х роках XIX століття: Монографія. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. — 268 с.; Швидько Г.К. [Рец.] Катеринославщина в загальному річизі суспільних рухів // Історія і

викликають такі висновки: особливістю генези українського національного руху в губернії було те, що за умови відсутності осередків української національної освіти і науки його першими представниками стали приїжджі київські студенти і вихідці з Правобережжя. На рубежі 1850 – 1860-х рр. головною формою діяльності українських народолюбців на території Катеринославщини стало культурно-етнографічне летуче “ходіння в народ”, у сільську місцевість. У середині 1860-х рр. на Катеринославщині, і насамперед у самому губерньському місті, з’явилися перші українські народолюбці, які постійно перебували тут у службових справах; у 1870 – 1880-х рр. цей рух був представлений вже не лише приїжджими, але і тими, що зросли на місцевому ґрунті (зокрема, Я.П. Новицький). Вони “працювали не тільки в губерньському центрі, а й у повітових містечках [?!] і селах”, як правило, поєднуючи культурницьку діяльність (збирання літературних і фольклорно-етнографічних матеріалів, вивчення мови, історії, культури і побуту народу) з легальною роботою в освітніх, судових установах і в органах місцевого самоврядування. Втім, український національний рух на Катеринославщині не вийшов за рамки діяльності окремих осіб. У 1870-х рр. тут діяли і представники загальноросійського народництва. Але їх спроби налагодити пропагандистську роботу серед селян, прагнення зав’язати контакти серед сільської і міської інтелігенції не мали відчутних позитивних результатів, що було зумовлене, між іншим, недостатнім врахуванням етнокультурних особливостей українського села і царистськими ілюзіями селянських мас. У середині 1880-х рр. Катеринославщина¹ перетворилася на важливий загальноросійський центр народовольського підпілля, а наприкінці того ж десятиліття розпочався перехід від народництва до марксизму².

Саме місто, а не село залишалося центром суспільного руху губернії і в другій половині 1880-х – 1904 рр. Про це свідчать, між іншим, і матеріали написаної тим же С.І. Світленком глави “Суспільний рух у Катеринославі наприкінці XIX – на початку XX століття” фундаментальної “Історії міста Дніпропетровська”. У зазначений

культура Придніпров’я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: НГУ, 2007. — Вип. 4. — С. 184-187.

¹ А точніше — безпосередньо Катеринослав, як це уточнюється С.І. Світленком в “Історії міста Дніпропетровська” (Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болебруха. — Д.: Грані, 2006. — С. 208).

² Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині... — С. 221-223.

період губернський центр встиг зазнати діяльності культурників, гуртків перехідного типу від народництва до марксизму, робітничих гуртків, гуртка “Союз боротьби за визволення робітничого класу” (яким було започатковано процес консолідації у місті соціал-демократії і стихійного робітничого руху) та Катеринославського комітету РСДРП, Катеринославського комітету партії соціалістів-революціонерів, Катеринославської організації Бунду тощо¹.

Вивчення матеріалів, які стосуються суспільного руху у двох інших південноукраїнських губерніях, дає підстави стверджувати, що і там саме міста відігравали домінуючу роль у відповідній сфері життя.

У всіх трьох губерніях фактична невдача “ходіння в народ” 1870-х рр. наочно засвідчила наявність доволі великої “ідеологічної прірви” між селом і містом.

Між іншим, варто згадати таке своєрідне продовження “ходіння в народ”, як вчинок севастопольського офіцера М.Д. Шишмарьова та його дружини, доньки учасника оборони Севастополя віце-адмірала Ніконова. Подружжя активно вивчало народницьку літературу, а в 1879 р. під впливом “Листів із села [«деревни»]” О.М. Енгельгардта, члена “Землі і Волі”, засланою до Смоленської губернії, поїхали до нього в маєток Батищево. У 1881 р. Шишмарьов звільнився з армії, повернувся до Батищево і рік працював батраком у Енгельгардта, після чого купив хутір Бухово і створив там переважно з народників “інтелігентську колонію”. Цей експеримент провалився, як і “ходіння в народ” — колонія остаточно розпалась у 1884 р. Невдовзі М.Д. Шишмарьов повернувся до міського життя².

Як і в інших південноукраїнських губерніях, історія виникнення політичних партій у Таврійській губернії в період, що нас цікавить, — це, головним чином, історія міст, але не сіл. Присвятивши відповідному питанню частину розділу своєї дисертації, В.І. Корольов навів таку хронологію. У 1899 р. перший марксистський гурток було створено в Сімферополі, того ж року гуртки з’явилися в Керчі і Ялті. У 1901 р. виникло кілька соціал-демократичних гуртків у Севастополі, у квітні 1902 р. — у Феодосії, влітку 1902 р. — у Мелітополі, влітку 1903 р. — в Бердянську. Як і по всій імперії, гуртки об’єднувались у союзи. У 1901 р. було створено “Сімферопольський робітничий союз”,

---

¹ Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болебруха... — С. 260-309.

² Крестьянников В.В. Севастополь и народники // Севастополь: взгляд в прошлое. — Севастополь, 2006. — С. 92.

у травні 1902 р. — Севастопольський. З початку 1902 р. робітничі союзи за допомогою партійних емісарів переформатувалися в організації РСДРП. У квітні 1903 р. було створено Кримський союз РСДРП, до якого увійшли комітети Севастополя, Сімферополя, Керчі, Феодосії, Ялти і Мелітополя. Бердянська організація діяла під проводом Катеринославського комітету.

Перший гурток соціал-революціонерів у Таврійській губернії виник у 1900 р. в Севастополі. У 1901 р. було створено “Керченський робітничий союз соціалістів”. Восени 1903 р. есерівські гуртки діяли в Сімферополі, Феодосії, Ялті, селі Білозерка “та ін. пунктах”. Влітку-восени 1904 р. гуртки переформатуються в організації партії соціалістів-революціонерів.

На початку 1901 р. в губернському центрі виник підвідділ партії Поалей-Ціон, у 1903 р. там же — організація вірменської партії Гнчак (трохи згодом її відділення були створені в Севастополі, Феодосії та Ялті). Навесні 1904 р. у Севастополі було створено першу самостійну організацію Бунда. Влітку 1904 р. формування вірменської партії Дашнакцутюн діяли в Сімферополі, Керчі, Феодосії, Ялті та Бердянську¹.

Домінуюча роль міст (причому переважно — Одеси, Миколаєва та Херсона) у суспільному русі простежується по всьому тексту дисертаційного дослідження О.В. Кульчицької, присвяченого діяльності громадських і політичних організацій Півдня України кінця XIX – початку XX ст. на матеріалах Херсонської губернії. Сама Олена Василівна, розглянувши політичні організації соціал-демократичного, неонародницького, анархічного, ліберально-демократичного, монархічно-консервативного спрямувань сформулювала висновок, що аналіз умов їхньої діяльності показав: усі вони, незалежно від соціальної орієнтації, політичних програм і гасел, виникали перш за все у містах, де рівень зрілості населення був вищим, і лише потім несли свої ідеї на село; попри всі зусилля у цьому напрямку, в партійно-організаційному плані село виявило свою слабкість². Звернемо увагу і на тезу автореферату О.В. Кульчицької, в якій також досить чітко

¹ Корольов В.І. Діяльність політичних партій у Криму і Північній Таврії. 1899-1918 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.І. Корольов. — К., 1996. — С. 23-24.

² Кульчицька О.В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Кульчицька Олена Василівна. — Донецьк, 2007. — С. 185.

проглядає усвідомлення значення міст у розгортанні партійної діяльності: “На межі XIX – XX ст. представники південної громадськості надали перевагу місцевим відділам загальноросійських партій, що... було пов’язано з багатонаціональністю Херсонської губернії, наявністю значного відсотка єврейського населення, російськомовністю міст, жвавими міграційними й урбанізаційними процесами”¹. Заслугує на увагу і висновок про те, що значна частина і громадських організацій, і політичних осередків розгорнула свою діяльність в Одесі, що вказує на “значно вищу політизацію народних мас у цьому місті, порівняно з іншими місцевостями Півдня України”. Щоправда, ми не впевнені, що коректно судити про “всі місцевості” південноукраїнського регіону, розглядаючи матеріали лише Херсонської губернії: активність суспільного руху в тому самому Катеринославі могла б поставити під сумнів тезу про “значно вищу політизацію” Одеси. Хоча в низці аспектів Одеса насправді мала першість у політичному житті Півдня. Зокрема саме вона наприкінці досліджуваного нами періоду стала центром анархістського руху в регіоні. Між іншим, вельми симптоматично, що саме Одеса найчастіше згадується і в авторефераті докторської дисертації², і в заключній частині монографії³ класика радянської історіографії революційного руху на Півдні України З.В. Першиної. Не менш показово, що хоча Заїра Валентинівна і не формулює там висновків щодо ролі міст у цікавих їй процесах у регіоні, наведений нею фактаж може слугувати підтвердженням сформульованого нами вище спостереження з цього приводу.

Мусимо зауважити, що значення політичної складової життя південноукраїнських міст не варто абсолютизувати. Досить знаковим для розуміння сприйняття відповідних процесів пересічним городянином є такий фрагмент спогадів херсонця Й.Н. Векслера:

---

¹ Кульчицька О.В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.В. Кульчицька. — Донецьк, 2007. — С. 12.

² Першина З.В. Южная Украина в годы первой и второй революционных ситуаций (проблема центра и региона в российском освободительном движении): автореф. дис. на соискание науч. степени доктора ист. наук: спец. 07.00.02 / З.В. Першина. — К., 1977. — 38 с.

³ Першина З.В. Очерки истории революционного движения на юге Украины (К 100-летию “Южнороссийского союза рабочих”): Монография. — К.-Одесса: “Вища школа”, 1975. — С. 182-188.

“Раніше, до революції, політикою ніхто не цікавився. Були якісь підпільні гуртки, але мешканці їх не знали і не знали, чим вони займаються. В 1905 році вони активізувались”¹.

Аби визначити характер взаємозв'язку між офіційним статусом населеного пункту і ступенем активності в ньому суспільного руху варто звернутися, нарівні із архівними та опублікованими джерелами, сучасною історіографією, і до матеріалів “Історії міст і сіл Української РСР”. Адже з огляду на ідеологічні настанови авторські колективи та редколегії її томів не оминали увагою ні навіть незначні прояви “класової боротьби”, ні зародки політичної активності в кожному населеному пункті.

За нашими спостереженнями, мала місце тенденція, згідно з якою активність суспільного руху знижувалася за такою шкалою: “губернські міста – повітові міста – безповітові міста – містечка”. Відхилення ж від цієї тенденції зумовлювалися, між іншим, особливим статусом деяких міст (як-от повітового центру Одеса, Миколаєва тощо), специфікою економічної активності і соціальної стратифікації населення деяких міських поселень. Останні два чинники великою мірою впливали на рівень суспільної активності в межах кожної складової наведеної вище шкали. Зокрема мала місце підвищена активність у повітових портових містах.

З огляду на розташування духовних семінарій, усіх вищих і абсолютної більшості середніх навчальних закладів у містах (про що докладніше мова піде у підрозділі нашої роботи, присвяченому освіті) саме міським феноменом був рух студентської та учнівської молоді². Разом із тим, наявність серед студентів та учнів певного відсотку

¹ Векслер Н.Й. Херсон и его жители // Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2006. — С. 515.

² Тарасов А.В. Суспільно-політична позиція учнівської молоді Півдня України другої половини XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / А.В. Тарасов. — К., 2008. — 20 с.; Гончарова Н.О. Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н.О. Гончарова. — Одеса, 2006. — 23 с.; Бельдюгін В.А. Молодь у контексті боротьби за реалізацію української національної ідеї (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.А. Бельдюгін. — Луганськ, 2006. — 20 с.; Титлинов Б.В. Молодежь и революция. Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860-1905 гг. Второе издание. — Ленинград: Ленинградское отделение государственного издательства, 1925. — 168 с.

вихідців із села, так само як і те, що після закінчення навчання частина випускників їхала працювати в сільську місцевість, створювало передумови для привнесення на село ідей, що поширювались у навчальних закладах. Про студентів-народовольців, вихідців із сільської місцевості, згадує у своїх мемуарах Д.З. Лях — предок плеяди відомих українських істориків. Сини пана Жебуньова, власника маєтку, на хуторі при якому народились батьки Данила Захаровича, будучи студентами у вищих навчальних закладах, “були замішані в таємних революційних організаціях і були заарештовані; наїхали жандарми, і на маєток пана Ж. здійснено трус. На старого п. Ж. це так уплинуло, що він себе застрелив”¹.

До деякої міри як такий, що мав зближати місто і село, можна розглядати земський ліберальний рух, з огляду на поширення компетенції земств на повіті, на розміщення земських установ у містах і на характер представництва мешканців міської і сільської місцевості у земських структурах. Між іншим, специфіку земського ліберального руху, його взаємозв'язки з іншими течіями в суспільному русі простежує О.А. Редькіна. Втім, на жаль, попри задекларовані в назвах її монографії, і безпосередньо розділу “Земства — осередки ліберального руху в Лівобережній та Південній Україні” територіальні рамки, в цій частині робота Ольги Анатоліївни базується майже виключно на матеріалах щодо Лівобережжя².

Певним індикатором поширення суспільного руху в тій чи іншій місцевості може слугувати запровадження в них стану посиленої охорони. Тож є сенс простежити відповідний аспект за матеріалами Повного Зібрання. Іменним указом від 4 вересня 1881 р. в стані посиленої охорони було оголошено губернії: Петербурзьку, Московську, Харківську, Полтавську, Чернігівську, Київську, Волинську, Подільську, Бессарабську, Херсонську; повіті: Сімферопольський, Євпаторійський, Ялтинський, Феодосійський, Перекопський та місто Бердянськ Таврійської губернії; місто Воронеж з повітом і міста Ростов-на-Дону і Маріуполь Катеринославської губернії; а також Одеське, Таганрозьке і Керч-Єнікальське

---

¹ Лях Д.З. Спогади про життя мос // Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2006. — С. 104.

² Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття. — К.: Куприянова, 2008. — С. 120-148.

градоначальства¹. Вельми показово, що Височайше затвердженим 22 січня 1882 р. положенням Комітету Міністрів уточнювалось, що до складу Одеського генерал-губернаторства входили все ті ж Херсонська та Бессарабська губернії, повіти: Сімферопольський, Євпаторійський, Ялтинський, Феодосійський, Перекопський та місто Бердянськ Таврійської губернії, міста Ростов-на-Дону і Маріуполь Катеринославської губернії, а також Одеське, Таганрозьке і Керч-Снікальське градоначальства². Височайше затвердженим 24 березня 1882 р. положенням Комітету Міністрів у стані посиленої охорони оголошено Миколаївське військове губернаторство та Севастопольське градоначальство. Обумовлювалося, що ці адміністративно-територіальні одиниці включаються до Одеського тимчасового генерал-губернаторства³. Височайше затвердженим 26 серпня 1882 р. положенням Комітету Міністрів стан посиленої охорони у місцевостях, перелічених в Іменному указі від 4 вересня 1881 р. (за виключенням міста Воронеж з повітом), було продовжено ще на рік⁴. 18 березня 1883 р. було Височайше затверджене положення Комітету Міністрів про продовження на рік дії Положення про посилену охорону в Миколаївському військовому губернаторстві та Севастопольському градоначальстві⁵. Як для цих одиниць, так і для всіх перелічених у Височайше затвердженому 26 серпня 1882 р. положенні Комітету Міністрів губерній, повітів та міст дія Положення про посилену охорону подовжувалась 27 серпня 1883 р.⁶, 15 серпня 1884 р.⁷ Височайше затвердженими 21 серпня 1885 р., 20 серпня 1886 р., 11 липня 1887 р., 2 липня 1888 р. положеннями Комітету Міністрів дія Положення про посилену охорону подовжувалася для всіх перелічених адміністративно-територіальних одиниць, за винятком міст Бердянська та Маріуполя⁸. Узаконенням від 11 липня 1887 р.⁹, крім того, вносилися зміни в саме Положення про посилену охорону. Тільки

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. I. — С. 283-284. (№ 382).

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 22. (№ 618).

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 136. (№ 761).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. II. — С. 390. (№ 1071).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. III. — С. 86. (№ 1445).

⁶ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. III. — С. 383. (№ 1718).

⁷ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. IV. — С. 434. (№ 2396).

⁸ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. V. — С. 403. (№ 3168); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VI. — С. 427. (№ 3924); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VII. — С. 383-384. (№ 4651); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VIII. — С. 422. (№ 5383).

⁹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VII. — С. 383-384. (№ 4651).

Височайше затвердженим 25 червня 1889 р. положенням Комітету Міністрів посилена охорона була скасована для Полтавської та Чернігівської губерній, а також для Сімферопольського, Євпаторійського, Ялтинського, Феодосійського, Перекопського повітів Таврійської губернії, міст Керчі та Севастополя. Для інших адміністративно-територіальних одиниць (на Півдні України — Херсонська губернія, Одеське градоначальство, Миколаївське військове губернаторство) дія Положення була продовжена¹. У відповідних Височайше затверджених 30 червня 1890 р., 30 червня 1891 р., 19 червня 1892 р., 3 липня 1893 р., 27 червня 1894 р., 23 червня 1895 р., 10 травня 1896 р., 20 червня 1897 р., 19 червня 1898 р. положеннях Комітету Міністрів з південноукраїнського регіону згадувалися лише Одеське градоначальство та Миколаївське військове губернаторство². 11 червня 1899 р. було Височайше затверджене положення Комітету Міністрів про оголошення в стані посиленої охорони низки місцевостей, з яких до цікавого нам регіону належали вся Катеринославська губернія, посади Богоявленськ і Калинівка Херсонського повіту і містечко Варварівка Одеського повіту³. У Височайше затвердженому 25 червня того ж року положенні Комітету Міністрів називалися ці ж адміністративно-територіальні одиниці плюс, як і в попередні роки, Одеське градоначальство та Миколаївське військове губернаторство⁴. Всі вищезгадані адміністративно-територіальні одиниці називалися у Височайше затверджених 30 червня 1900 р., 29 червня 1901 р. положеннях Комітету Міністрів⁵. Причому 29 червня 1901 р. до списку були додані місто Єлисаветград, посад Воскресенськ і містечко Кривий Ріг Херсонської губернії. 22 червня 1902 р. стан посиленої охорони для всіх перелічених в узаконенні від 29 червня 1901 р. місцевостей був продовжений, а до списку додані Криворізькі рудники та Гданцівський рудоплавильний

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. IX. — С. 351-352. (№ 6122).

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. X. — Отд. I. — С. 581. (№ 7008); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XI. — С. 478-479. (№ 7889); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 487-488. (№ 8768); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIII. — С. 511-512. (№ 9841); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIV. — С. 501-502. (№ 10842); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XV. — С. 468. (№ 11877); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVI. — Отд. I. — С. 383. (№ 12914); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVII. — С. 426. (№ 14327); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XVIII. — Отд. I. — С. 678. (№ 15693).

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIX. — Отд. I. — С. 711. (№ 17180).

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIX. — Отд. I. — С. 835-836. (№ 17333).

⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XX. — Отд. I. — С. 870-871. (№ 18960); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXI. — Отд. I. — С. 749. (№ 20460).

завод Херсонської губернії¹. Список був повторений 20 червня 1903 р. і 25 червня 1904 р.² Після початку війни з Японією 25 березня 1904 р. було височайше затверджено тимчасові правила по охороні у військовий час деяких Російських портів³, у тому числі — Севастополя та Очакова.

Важливою складовою суспільного життя Півдня було створення та діяльність тут громадських організацій⁴, які в сучасній історіографії все частіше розглядаються як зародки “суспільства” (громадянського суспільства). У цьому контексті варто звернутися до праць Б.М. Миронова, Джозефа Бредлі, Лінднера Райнера.

Прагнучи довести свою провідну тезу щодо “нормальності” розвитку Російської імперії, Б.М. Миронов шукає в ньому ознаки громадянського суспільства “в повному смислі цього слова”, тобто як структури, в якій людина, соціальні організації і держава утворюють стійку єдність на основі паритетних стосунків; у цій структурі громадський порядок базується не на страху і пануванні, а на внутрішній, раціонально мотивованій дисципліні, на соціальному компромісі, доцільності, взаємному інтересі; всі вірогідні і реальні конфлікти регулюються не насиллям можновладців, а правовими і політичними засобами, владою держави, яка сама підпорядковується створеним нею законам⁵. Зрозуміло, що при всьому бажанні імперські реалії фактично не можливо підвести під наведене вище формулювання, тож російський патріот Б.М. Миронов змушений писати, що громадянське суспільство в Російській імперії “проходило стадію становлення” і було “менш розвинутим”, ніж у західноєвропейських країнах.

Шукаючи паростки громадянського суспільства в Російській імперії, Джозеф Бредлі вбачає їх саме у створенні “публічної сфери” і “вільних асоціацій”, які, попри їх “вільність”, знаходилися під

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXII. — С. 667-668. (№ 21741).

² ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIII. — Отд. I. — С. 800. (№ 23180); ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 753-754. (№ 24853).

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXIV. — Отд. I. — С. 299-302. (№ 24283).

⁴ З огляду на широчінь наведеного нами вище трактування поняття “суспільний рух” громадські організації можуть розглядатись і як його складова. Втім, сам С.І. Світленко, який сформулював згадане трактування, суспільному руху присвятив окрему главу “Історії міста Дніпропетровська”, тоді як громадські організації розглянуті в контексті інших глав.

⁵ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. — 3-е изд. испр., доп. — Т. II. — СПб.: “Дмитрий Буланин”, 2003. — С. 290.

амбівалентним пильним наглядом влади, яка, з одного боку, ставилася до цих “асоціацій” підозріло, а з іншого, — сприяла створенню багатьох із них¹.

Дещо під іншим кутом зору розглядає проблему Лінднер Райнер, який зауважує, що роботи, в яких досліджується процес формування сучасного міста як “інкубатора” громадського життя і розсадника “громадської ідентичності”, засвідчили: комунікація між “прототипами громадянського суспільства” в Російській імперії розгорталася в руслі існуючого співвідношення інтересів; ще у XVIII ст. сюди проникає поняття “суспільство”, чие семантичне поле увібрало в себе категорію творення соціальної спільноти людей та нові організаційні форми добровільного їх об’єднання; саме поняття “суспільство” мало на увазі асоціацію на добровільних, професійних, ідейних засадах або ж для дружнього спілкування. У останній третині XIX – на початку XX ст. громадськість, що народжувалася, була феноменом, обмеженим здебільшого міським суспільством, і означала добровільну комунікативну діяльність індивідів з метою реалізації інтересів і презентації внутрішньої ціннісної позиції².

При всьому різноманітті підходів до типологізації чисельних організаційних форм добровільного об’єднання людей, або громадських організацій, представлених на Півдні України в досліджуваний нами період, О.В. Кульчицька звернула увагу на благодійні товариства, культурно-освітні організації та фізкультурно-спортивні товариства.

На жаль, Ольга Василівна не формулює висновків щодо репрезентативності благодійних товариств у міській і сільській місцевості; разом із тим, наведений нею фактаж щодо мережі громадських організацій, які опікувалися пов’язаними з безробіттям, безпритульністю, жебрацтвом соціальними проблемами, засвідчує, що відповідні благодійні товариства в абсолютній більшості випадків створювались саме в містах, хоча діяльність низки з них і поширювалася на сільську місцевість. У той же час благодійні товариства, розташовані в містах, великою мірою мали справу саме з мігрантами з сільської місцевості, які і складали великий відсоток міських нужденних, що потребували допомоги. Вельми важливо, що

---

¹ Bradley Joseph. Subjects into Citizens: Societies, Civil Society, and Autocracy in Tsarist Russia // *American Historical Review*. — October, 2002. — Vol. 107. — № 4. — Pp. 1094-1123.

² Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 pp... — С. 24-25.

хронологічно збільшення напливу мігрантів до конкретних південноукраїнських міст і відкриття у цих же населених пунктах благодійних товариств досить чітко корелюється. Констатуємо факт, що загальним явищем південноукраїнських міст стала наявність у них безпритульних дітей, О.В. Кульчицька наводить дані щодо діяльності багатьох благодійних товариств Одеси, Херсона, інших міст, які опікувались утриманням дитячих притулків. Зазначаючи, що серед прибулих до міст у пошуках роботи було чимало тих, хто не мав навіть де переночувати, Ольга Василівна пише про громадські організації (на кшталт “Товариства по влаштуванню нічліжних будинків і дешевих їдалень у Миколаєві”¹), які покликані надавати допомогу саме цій stratі населення. Специфікою Південної України була наявність тут чисельних національних благодійних організацій². І хоча відповідні національності були представлені як у міській, так і в сільській місцевості, їхні організації базувались, як правило, саме у містах.

З огляду на вже зазначений вище характер розташування середніх та вищих навчальних закладів, міську специфіку мали добродійні об’єднання допомоги учням і студентам, що діяли на півдні України.

Як свідчать матеріали монографії Ю.І. Гузенка, міським явищем на Півдні України були і товариства взаємодопомоги, медичні благодійні товариства та філантропічні спілки за конфесійною належністю³.

Згідно з даними “Новоросійського календаря на 1867 рік” більшість благодійних і богоугодних закладів Південної України були зосереджені саме в Херсонській губернії, причому майже всі — безпосередньо в Одесі. У наступні роки мережа розширилася, хоча продовжувала охоплювати майже виключно міста, і Одеса залишалася беззаперечним лідером як за чисельністю, так і за різноманітністю спрямування представлених у ній благодійних товариств⁴.

Спостереження, зроблені вище стосовно благодійних товариств, багато в чому є справедливими і щодо розгортання в регіоні мережі культурно-освітніх організацій (хоча у випадку з музичними та іншими культурними товариствами уже не простежується така чітка

¹ ДАМО. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 1-3.

² Кульчицька О.В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): дис... — С. 47-70.

³ Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об’єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Монографія. — Миколаїв: Вид-во “Іліон”, 2006. — 232 с.

⁴ ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 2305. — Арк. 52.

взаємозалежність зростання активності громадських організацій і динаміки напливу до міст мігрантів). Центрами діяльності цих організацій в Херсонській губернії стали Одеса, Херсон і Миколаїв.

Одеса та губернські міста стали основними центрами діяльності наукових товариств¹.

Великі міста стали й основними центрами, в яких діяли фізкультурно-спортивні товариства. На відміну від благодійних організацій, фізкультурно-спортивні товариства спрямовували свою діяльність переважно на задоволення потреб не міських “низів”, але елітних страт городян.

Важливо, що ініціатива щодо створення більшості благодійних товариств, культурно-освітніх організацій, наукових та фізкультурно-спортивних товариств виходила не від державних установ, хоча в багатьох випадках влада і сприяла розгортанню їхньої діяльності. У цьому ж ключі можна розцінювати і зміни законодавства, що передбачали деяке спрощення процедури заснування товариств. До того ж, для більшості великих адміністративних центрів Півдня було справедливе спостереження, зроблене стосовно Катеринослава: благодійні товариства тут створювалися за безпосередньої участі не тільки дворянства і купецтва, а й місцевих можновладців, які очолювали правління цих товариств, підтримували їх морально і матеріально, залучали до їх діяльності своїх дружин².

Між іншим, як вияв сприяння влади формуванню підконтрольних громадських організацій можна розглядати і події навколо виникнення деяких прообразів профспілок у регіоні. Таким був, зокрема, “Союз матросів і кочегарів”, створений в Одесі у 1903 р. зубатовцями при активній підтримці влади і поліції. Як зауважує О.Б. Шляхов, цей Союз, який декларував як мету “покращення побуту” моряків, став помітним чинником у поширенні ідей “поліцейського соціалізму” в цивільному флоті Чорного та Азовського морів, хоча питома вага охоплених ним судноробітників і складала лише близько 1,5 % від загальної кількості нижчого плавскладу команд; невдовзі і Союз втратив навіть ці позиції, що, на думку Шляхова, пояснювалося не стільки пропагандою з боку РСДРП, як наголошувала радянська історіографія, скільки тим, що “царизм, свідомо уникаючи дійсного

---

¹ Коханский В. Одесса за 100 лет («Одесса и ее окрестности»). Исторический очерк и иллюстрированный путеводитель на 1894 г. — Одесса: Тип. П. Францова, 1894. — С. 195-209.

² Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болебруха... — С. 251.

розв'язання робітничого питання..., обмежувався в той час створенням робітничих організацій під поліцейським наглядом, тобто лише певного сурогату профспілок”¹.

Таким чином, громадські організації Півдня можуть розглядатись як складова “місцевої громадськості” в тому сенсі, що вкладають у це поняття Лунц Гефнер і Гвідо Гауссманн: “сфера суспільної самоорганізації у просторі між державою і сім'єю”, “середовище формування практичних підходів і механізмів осуспільнення та залучення до загальногромадського життя різних соціальних формацій, самоорганізований ансамбль потойбіч станових і класових розмежувань”². Розміщення ж громадських організацій у містах є свідченням того, що “місцева громадськість” у процесі модернізації набула розвитку, головним чином, у міській, але не в сільській місцевості, хоча при цьому і не залишалася замкненою виключно на інтереси міських мешканців.

Громадські організації створювалися з різних мотивів; втім, якими б не були цілі виникнення, чи не всім “вільним асоціаціям” доводилося так чи інакше мати справу з проблемою урбанізації в сенсі взаємодії міста з селом, реагувати на виклик, пов'язаний з феноменом виникнення “мігрантських міст”, намагатися в силу своєї специфіки “цивілізувати” урбанізаційний процес.

Вивчення матеріалів щодо суспільного життя на території всіх трьох південноукраїнських губерній дає підстави стверджувати, що його активність і масштаби значною мірою відрізнялися не лише в населених пунктах із різним статусом (у міських і неміських поселеннях), але і в самих офіційних містах, що певною мірою корелюється із їх адміністративним статусом, “економічними функціями”, чисельністю і співвідношенням соціальних страт населення.

3. Релігійне життя південноукраїнських міських поселень

Однією з визначальних характеристик і Південної України в цілому, і її міських поселень, що міцно закріпилась в історіографічній традиції, є багатоконфесійність із меншим, ніж в цілому по Російській імперії,

¹ Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.: Монографія. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. — С. 219-220.

² Цит. за: Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 25-26.

відсотком представників “панівної віри”, тобто православ’я. При цьому автори абсолютної більшості досліджень обмежуються або самою констатацією цієї специфіки, або наводять лише кілька цифр для її ілюстрації.

Втім, для дослідження з історичної урбаністики цього замало; є потреба звернути увагу на характер представництва конфесій у міському населенні кожної губернії Південної України (причому зробити це і щодо конкретних міст); визначити цифрові характеристики специфіки конфесійного складу городян у порівнянні з населенням повітів; систематизувати дані по кількості городян, що припадали на одну таку споруду тощо. При цьому вкрай важливо простежити, яких змін зазнали зазначені вище параметри впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Згідно з нашими підрахунками, зробленими на основі даних “Пам’ятної книжки Катеринославської губернії за 1864 рік”, населення міст і сільської місцевості цієї складової Південної України за конфесійною належністю розподілялося так: православні в містах становили 84,3 %, у повітах і Маріупольському окрузі — 94,9 %; іудеї — відповідно 14,1 % і 1,4 %; протестанти — 0,4 % і 2,3 %; католики — 0,5 % і 0,7 %; “розкольники різних сект” — 0,3 % і 0,6 %; послідовники ісламу — 0,005 % і 0,003 %; єдиновірці — 0,02 % і 0 %; вірмено-григоріани — 0,1 % і 0 %; караїми — 0,2 % і 0 %¹.

Зі “Статистичних таблиць Російської імперії” за 1858 р. випливає, що у Таврійській губернії православні у містах становили 55,59 %, у повітах — 46,71 %; мусульмани — відповідно 29,86 % і 44,90 %; іудеї та караїми — 8,25 % і 0,25 %; протестанти — 1,08 % і 6,49 %; католики — 2,42 % і 0,97 %; вірмено-григоріани — 2,38 % і 0,03 %; “розкольники” — 0,43 % і 0,65 %².

Згідно з підрахунками, зробленими на підставі даних “Матеріалів для географії і статистики Херсонської губернії”, у 1861 р. православні в містах губернії становили 77,2 %, у повітах — 91,7 %; іудеї — 19,6 % і 2,9 % відповідно; протестанти — 0,3 % і 2,3 %; католики — 0,9 % і 2,9 %; розкольники — 0,6 % і 0,04 %; послідовники ісламу — 0,05 % і

¹ Число жителей по вероисповеданиям // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. — Екатеринослав: Тип. Я. Чаусского, 1864. — С. 73-77.

² Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению Министерства внутренних дел Центральным Статистическим Комитетом. Наличное население империи за 1858 год / Под. ред. А. Бушена. — Вып. 2. — СПб., 1863. — С. 214-229.

0,001 %; єдиновірці — 1,1 % і 0,2 %; вірмено-григоріани — 0,01 % і 0 %; караїми — 0,3 % і 0 %¹.

Конфесійну картину міст і повітів трьох південноукраїнських губерній кінця XIX ст. маємо можливість побачити на матеріалах Перепису 1897 р.

Варто звернути увагу, якими були позиції південноукраїнських губерній, серед міського населення яких чисельно домінуючими групами виступали православні та іудеї, на фоні інших губерній імперії (за цими ж показниками). Згідно з нашими підрахунками серед 50 “губерній Європейської Росії” за відсотком православних Катеринославська губернія посідала 26-е місце, Херсонська — 34-е (Одеса, підрахунки по якій наводились окремо, мала відсоток православних менший, ніж у 42 губерніях), Таврійська — 37-е. Натомість за відсотком іудеїв Херсонська губернія займала 6-е місце, Катеринославська — 13-е, Таврійська — 14-е. Безпосередньо Одеса мала відсоток іудейського населення більший, ніж будь-яка з губерній “Європейської Росії”².

Важливо підрахувати і співвіднести відсоток представників кожної конфесії в населенні міст з відповідним відсотком у сільському населенні губернії.

Згідно з нашими підрахунками у всіх трьох губерніях представництво православних і єдиновірців серед міського населення було меншим, аніж серед населення повітів. При цьому найбільший відсоток православних і єдиновірців був і серед городян (69,21 % чоловіків і 69,61 % жінок), і серед мешканців повітів (92,74 % чоловіків і 92,66 % жінок) Катеринославської губернії, тоді як у містах Таврійської губернії відповідні показники становили лише 61,97 % і 62,71%, а у повітах — 76,40 % і 77,16 %.

Натомість ситуація із представництвом іудеїв у губерніях суттєво різнилася, хоча тенденція їхнього більшого відсотку в містах у порівнянні із повітами зберігалася на всій території Півдня. За чисельністю ця конфесія була другою в містах Херсонської (28,73 %

¹ Материалы для статистики народонаселения // Труды Херсонского губернского статистического комитета. Книга первая. Часть I-я. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. — Херсон: Херсонская губернская типография, 1863. — С. 12-17.

² Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 72, 80.

чоловіків і 32,56 % жінок) і Катеринославської (25,74 % чоловіків і 27,48 % жінок) губерній, тоді як у Таврійській губернії вони трохи поступалися мусульманам, становлячи 12,91 % чоловіків і 14,49 % жінок.

Іслам, будучи в містах Таврійської губернії другою за представництвом конфесією (14,82 % чоловіків і 14,32 % жінок), у містах Катеринославщини був представлений лише 0,78 % чоловіків і 0,05 % жінок, а Херсонщини — 0,44 % чоловіків і 0,08 % жінок. При цьому у всіх трьох губерніях відсоток представників цієї конфесії у містах був вищим, аніж у повітах.

Великі розбіжності між складовими Півдня спостерігались і щодо представництва караїмів, які у містах Таврійської губернії становили 1,67 % чоловіків і 2,47 % жінок, тоді як у містах Херсонської губернії — лише 0,22 % і 0,28 %, а Катеринославської — 0,11 % і 0,14 %. Спільним для трьох губерній було те, що в містах відсоток караїмів на кілька порядків перевищував відповідний показник по повітах.

У порівнянні з повітами дещо більшим було представництво в містах усіх трьох губерній католиків, причому переважно — за рахунок чоловічого населення (5,16 % чоловіків і 3,05 % жінок по Херсонській; 4,35 % і 1,86 % — Таврійській; 2,82 % і 1,58 % — Катеринославській губерніях).

Натомість лютерани у містах усіх трьох губерній становили менший відсоток, ніж у повітах, будучи найменше представленими у Катеринославській (0,91 % чоловіків і 0,82 % жінок) і найбільше — в Херсонській губернії (1,58 % і 1,28 %).

У всіх трьох губерніях у містах, у порівнянні з повітами, були менше представлені старообрядці та ті, хто відхилився від православ'я. Найбільш представницькою ця група була в містах Херсонської губернії (0,78 % і 0,80 %), найменш — у містах Катеринославської губернії (0,20 % і 0,15 %).

По всій Південній Україні абсолютно домінували в містах у порівнянні з повітами вірмено-григоріани, вірмено-католики, англіканці. Натомість по всьому Півдню мало місце зосередження у повітах абсолютної більшості баптистів і менонітів.

Важливо визначити динаміку змін представництва різних конфесій в окремих містах регіону.

Згідно з “Пам'ятною книжкою Катеринославської губернії за 1867 рік”, серед населення Катеринослава у 1865 р. православних було 72 %,

іудеїв — 23,8 %, католиків — 1,3 %, протестантів — 1,2 %¹. За даними ж “Пам’ятної книжки Катеринославської губернії за 1864 рік”, у губернському місті нараховувалось 77,8 % православних; 19,2 % іудеїв; 0,9 % “розкольників різних сект”; 0,9 % протестантів; 0,6 % католиків; 0,5 % караїмів. Отже, Катеринослав мав найменший відсоток православних. Адже загалом серед південноукраїнських міст губернії найбільший відсоток православних налічувався в Слов’яносербську (93,7 %), далі йшли Олександрівськ (91,9 %), Маріуполь (91,4 %), Новомосковськ (91,3 %), Бахмут (86,7 %), Верхньодніпровськ (79,3 %), Павлоград (78 %). Відзначимо, що Луганський завод статус міста ще не мав, а тому в наведений вище перелік нами не включений, хоча там православні становили аж 96 %. Містечко Нікополь мало в своєму населенні 85,4 % православних.

Відсоток іудеїв найбільшим був у Павлограді (22 %), найменшим — у Слов’яносербську (5,3 %). На Луганському заводі іудеї становили лише 2,4 %.

Найбільшим представництво протестантів було в Олександрівську (1,6 %), тоді як наявність їх у Верхньодніпровську, Павлограді, Слов’яносербську, на Луганському заводі не зазначена.

Католиків найбільше було в Маріуполі (1,6 %), тоді як у тих самих Верхньодніпровську, Павлограді, Слов’яносербську відзначена їх відсутність.

«Розкольників різних сект» найбільше було в Катеринославі; при цьому відсутні дані про їх присутність у населенні Верхньодніпровська, Новомосковська, Павлограда, Бахмута, Маріуполя.

Якщо вірити зазначеному джерелу, прибічники ісламу були присутні лише в Олександрівську (0,1 %), єдиновірці — в Бахмуті (0,1 %), вірмено-григоріани — на Луганському заводі (1,3 %), Слов’яносербську (0,4 %), Бахмуті (0,3 %), Маріуполі (0,04 %), караїми, крім Катеринослава, тільки в Олександрівську (0,4 %)².

За даними “Пам’ятної книжки Таврійської губернії” 1867 р., серед міст Таврійської губернії найбільший відсоток православних у своєму населенні мала Балаклава (97,28 %), найменший — Бахчисарай

¹ Ващинский И. Об однодневном считании жителей г. Екатеринослава // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Часть II. — Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1867. — С. 168.

² Число жителей по вероисповеданиям // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год... — С. 73-77.

(11,80 %). Натомість послідовників ісламу найбільше було в Бахчисараї (82,32 %), тоді як у Ногайську та Оріхові їхня присутність не зафіксована. Найбільший відсоток іудеїв був у Карасубазарі (20,01 %), тоді як у Балаклаві та Старому Криму вони не значаться. Найбільше протестантів було серед городян Ногайська (6,42 %), тоді як у Балаклаві їхня присутність не відмічена. Найбільше католиків було серед мешканців Бердянська (10,32 %), найменше — Бахчисарая (0,14 %). Вірмено-григоріани найбільш широко були представлені в Старому Криму (36,61 %) при їх відсутності у Балаклаві, Олешках, Бердянську, Оріхові¹.

Згідно з підрахунками, зробленими на підставі опублікованих Херсонським губернським статистичним комітетом “Матеріалів для географії і статистики Херсонської губернії”, у 1861 р. православні найбільш широко були представлені в посаді Новій Празі (96,8 %), містах Овідіополі (96,2 %), Ольвіополі (94,8 %), Очакові (90 %), а найменше — у Єлисаветграді (62 %), Олександрії (68,8 %) і Херсоні (69,2 %).

Натомість іудеїв було найбільше серед мешканців Єлисаветграда (32,2 %), Олександрії (29,6 %), Херсона (25 %), найменше — Нової Праги (3,2 %), Овідіополя (3,4 %), Ольвіополя (5,1 %).

Єдиновірців було найбільше в Єлисаветграді (3,1 %) і Херсоні (1,7 %), тоді як у Бериславі, Овідіополі, Очакові, Бобринці, Новомиргороді, Вознесенську, Ольвіополі, Олександрії, Новій Празі їх наявність не зафіксована.

Католиків було найбільше у Херсоні (2,4 %) і Новомиргороді (2,3 %), найменше — у Овідіополі (0,03 %) і Ольвіополі (0,03 %).

Протестанти найширше представлені серед городян Новомиргорода (0,9 %) і Єлисаветграда (0,5 %), тоді як немає відомостей про їх наявність у Бериславі, Очакові та Новій Празі.

Наявність караїмів зафіксована тільки в Херсоні (0,8 %), Вознесенську (0,03 %), Єлисаветграді (0,2 %); мусульман і вірмено-григоріан — лише в Херсоні (відповідно 0,2 % і 0,04%)².

¹ Элерс, Хаецкий К.В. Историко-статистическое описание городов Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом / Под ред. К.В. Ханаецкого. — Вып. I. — Симферополь: Тип. Таврического губернского правления, 1867. — С. 247-341.

² Материалы для статистики народонаселения // Труды Херсонского губернского статистического комитета. Книга первая. Часть I-я. Материалы для географии и

Підрахунок відсоткового представництва кожної конфесії в окремих містах Південної України, представлених у матеріалах Перепису 1897 р., дає можливість встановити, що православні та єдиновірці в Катеринославській губернії становили найбільший відсоток у Слов'яносербську (94,55 %), а найменший — у Катеринославі (57,78 %); у Таврійській — відповідно у Балаклаві (94,16 %) і Бахчисараї (11,85 %); Херсонській — Овідіополі (92,19 %) і Одеському градоначальстві (56,15 %).

Натомість за представництвом іудеїв на першому місці серед міст Катеринославщини був Катеринослав (36,55 %), на останньому — Слов'яносербськ (4,58 %); Таврійської губернії — Мелітополь (42,37 %) і Старий Крим (0,42 %); Херсонщини — Єлисаветград (38,99 %) і Овідіополь (7,60 %).

Найбільший відсоток мусульман на Катеринославщині мешкав у Павлограді (1,37 %), найменший — у Верхньодніпровську (0,04 %); у Таврійській губернії — в Бахчисараї (83,00 %) і Ногайську (0,0 %); у Херсонській — в Очакові (0,52 %) і Бобринці, Ольвіополі, Маяках, Овідіополі (по 0,0 %).

Згідно ж з даними на кінець досліджуваного нами періоду, що містяться у виданні “Міста Росії в 1904 році”, в цілому існуюче на 1897 р. співвідношення зберігалось.

Зокрема, містами з найбільшим і найменшим відсотком православних і старообрядців у Катеринославській губернії залишались все ті ж Слов'яносербськ (98 %) і Катеринослав (51,9 %), натомість у Таврійській губернії Балаклаву (94,2 %) випередили Олешки (98,5 %), найменший же відсоток православних залишався у Бахчисараї, хоча і зріс до 24,8 %.

Найбільше іудеїв серед міст Катеринославської губернії залишалось у Катеринославі (40,3 %), найменше — у Слов'яносербську (2,0 %); Таврійської губернії — Мелітополі (30,0 %) і Старому Криму (10 %).

У Катеринославській губернії змінилася розстановка міст за чисельністю мусульман, але великою мірою — через відносну мізерність представників цієї конфесії в кожному місті. Тепер найбільше послідовників ісламу було в Маріуполі і Новомосковську (по 1,0 %), тоді як напроти Верхньодніпровська, Луганська, Павлограда та Слов'яносербська стоять прочерки.

Важливо, що у цьому ж виданні містяться дані щодо конфесійного складу низки населених пунктів, що не мали статусу міст.

Зокрема в Юзівці було 80,2 % православних, 18 % іудеїв, 0,8 % протестантів, 0,7 % католиків, 0,3 % мусульман.

У містечку Нікополь нараховувалось 88,0 % православних, 11,5 % іудеїв і 0,5 % протестантів. Православні абсолютно домінували і у всіх зазначених у виданні населених пунктах Таврійської губернії, що не мали офіційного статусу міста (Андріївка — 99,0 %, Берестове — 99,0 %, Велика Білозерка — 96,7 %, Велика Знам'янка — 99,0 %, Велика Лепетиха — 94,0 %, Великий Токмак — 95,0 %, Верхній Рогачик — 96,0 %, Верхня (Мала) Білозерка — 98,5 %, Михайлівка — 97,0 %, Миколаївка — 99,0 %, Попівка — 99,0 %, Рубанівка — 97,0 %, Чернигівка — 98,0 %)¹.

Важливо звернути увагу на чисельність релігійних споруд, що діяли в регіоні.

За даними, наведеними І.І. Лиманом, станом на 1860 р. за кількістю православних монастирів серед 57 єпархій імперії Таврійська єпархія разом із ще 5-ма посідала 26-е місце, Херсонська із ще 2-ма — 44-е, Катеринославська із ще 2-ма — аж 51-е. Серед 9 українських єпархій Таврійська за чисельністю монастирів була 5-ю, Херсонська — 8-ю, Катеринославська — 9-ю. За кількістю православних соборів та церков Таврійська єпархія посідала в імперії 52-у, Херсонська — 37-у, Катеринославська — 44-у позицію. Причому серед українських єпархій єпархія Південної України за цим показником посідала три останні місця². Важливо, що монастирі не були ознакою виключно міських поселень — великий їх відсоток діяв за межами “міського простору”.

Згідно з нашими підрахунками, зробленими на підставі матеріалів “Пам’ятної книжки Катеринославської губернії за 1864 рік”³, у 1862 р. губернський центр був третім серед південноукраїнських міст цієї губернії за забезпеченістю населення релігійними спорудами, тобто за кількістю городян, що припадала на одну таку споруду (1220). Більш забезпеченими в цьому плані були лише Маріуполь (787) і Верхньодніпровськ (865). Натомість у повітових Олександрівську на

¹ Города России в 1904 году / Центральный статистический комитет М.В.Д. / Под ред. Н.А. Тройницкого. — СПб.: ЦСК МВД, 1906. — С. 210-211.

² Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України... — С. 137.

³ Число жителей по сословиям в городах и уездах // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год... — С. 51-70; Число церквей и других богослужебных зданий // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год... — С. 99-103.

одну релігійну споруду припадало 1677 мешканців, Павлограді — 1783, Новомосковську — 1980, Слов'яносербську — 2892, Бахмуті — 3760. Містечко Нікополь мало відповідний показник у 1966 осіб, Луганський завод — 1619. Сільська ж місцевість, як правило, була забезпечена релігійними спорудами набагато гірше за свої повітові центри: у Маріупольському на одну таку споруду припадало 1778 мешканців, Верхньодніпровському — 2106, Павлоградському — 2265, Олександрівському — 2281, Катеринославському — 2514, Новомосковському — 2729. Тільки у Слов'яносербському (2451) і Бахмутському (3077) повітах відповідні показники були кращі, ніж у їхніх повітових містах, хоча Бахмутський повіт разом із тим був аутсайдером у губернії.

Досить великими були розбіжності у забезпеченні релігійними спорудами окремих міст Херсонської і Таврійської губерній. Зокрема на кінець 1850-х рр. у губернському Херсоні на одну релігійну споруду припадало 1688 осіб, в Одесі — 2771, у тоді ще повітовому Бобринці — аж 7766, заштатних Новогеоргіївську — 1922, Вознесенську — 3623, Маяках — 6574¹.

Станом на 1861 р. у Херсоні на одну релігійну споруду вже припадало 1306 городян, повітових Олександрії — 1590, Бобринці — 3185, Анан'єві — 3762, безповітових Єлисаветграді — 818, Новомиргороді — 1226, Бериславі — 1362, Новогеоргіївську — 1566, Очакові — 1768, Овідіополі — 1813, Ольвіополі — 1932, Вознесенську — 4505, посаді Нова Прага — 3048².

За нашими підрахунками, зробленими на підставі матеріалів «Новоросійського календаря на 1873 рік», чисельність городян, що припадала на одну релігійну споруду, тепер виглядала таким чином. У Катеринославській губернії в губернському центрі показник, що нас цікавить, дорівнював 1273 особам, Олександрівську — 1353, Бахмуті — 3040, Верхньодніпровську — 1407, Маріуполі — 1158, Новомосковську — 2133, Павлограді — 2883, Слов'яносербську — 1623, на Луганському заводі — 2059, в містечку Нікополь — 2477. У Таврійській губернії на одну релігійну споруду в губернському Сімферополі припадало 276 осіб, повітових Олешках — 4174,

¹ Список населенных мест по сведениям 1859 года. XLVII. Херсонская губерния / Ред. Л. Майков. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1868. — С. 1-5.

² Труды Херсонского губернского статистического комитета. Книга первая. Часть I-я. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. — Херсон: Херсонская губернская типография, 1863. — С. 88-91.

Бердянську — 4187, Євпаторії — 467, Мелітополі — 4860, Перекопі — 271 (при цьому у Вірменському Базарі — 218), Ялті — 1391, Феодосії — 851, безповітових Бахчисараї — 309, Карасубазарі — 495, Ногайську — 1542, Оріхові — 867, Старому Криму — 386; в Керчі — 1325, Севастополі — 1906. У містечку Судаку — 385. У Херсонській губернії в губернському місті показник становив 1764; повітових Олександрії — 2149, Анан'єві — 4029, Єлисаветграді — 3948; безповітових Бериславі — 1645, Бобринці — 4830, Вознесенську — 2423, Маяках — 3923, Новогеоргіївську — 3444, Новомиргороді — 3024, Овідіополі — 4737, Ольвіополі — 5436, Очакові — 5279; в Миколаєві — 2390, Одесі — 2653¹.

Вивчення співвідношення конфесійної належності релігійних споруд дозволяє відзначити тенденцію, що мала чисельність городян, яка припадала на одну таку споруду, зафіксована головним чином у містах із великим відсотком мусульманського населення, а, відповідно, і мечетей. Цим великою мірою і пояснюються разючі відмінності міст Таврійської губернії (переважно — Кримського півострова) від двох інших південноукраїнських губерній у співвідношенні населення та чисельності культових споруд. Вельми красномовною є статистика, наведена у “Новоросійському календарі на 1867 рік”: згідно з нею у 1865 р. у всіх населених пунктах Таврійської губернії нараховувалось аж 557 мечетей, тоді як вони були відсутні у двох інших південноукраїнських губерніях. У той же час у Таврійській губернії нараховувалося тільки 13 синагог і єврейських молитовних будинків, у Катеринославській губернії — 26, тоді як на Херсонщині — аж 132². Остання цифра великою мірою пов'язана з абсолютним домінуванням Херсонської губернії за чисельністю містечок.

Порівняння отриманих у результаті наших підрахунків даних із відповідними показниками, що містяться у виданні “Міста Росії в 1904 році”, дає підстави констатувати, що в цілому впродовж досліджуваного нами періоду темпи зростання міського населення були вищими, аніж темпи збільшення в містах чисельності релігійних споруд різних конфесій, хоча відмічена тенденція поширювалася не на

¹ Города и значительнейшие местечки Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1873 год, издаваемый в канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора / Под ред. В. Михневича. — Одесса: Тип. П. Францова, 1872. — С. 85-108.

² Статистические таблицы Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 год / Под ред. о. И. Федорова. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1866. — С. 72.

всі міста регіону, що зумовлювалося, зокрема, різними темпами демографічних змін у них.

Вельми скромною у порівнянні з іншими українськими губерніями залишалася чисельність монастирів: у містах Катеринославської губернії їх налічувалося лише 3, Таврійської — 5, Херсонської — 3¹.

Аналізуючи статистику щодо кількості релігійних споруд у різних регіонах імперії, упорядники видання “Міста Росії в 1904 році” зробили висновок, що серед міст “з суто російським, православним населенням найбільш бідними на храми є саме міста “Новоросії”. Разом із тим, на окраїнах імперії в містах зі змішаним населенням має місце численність релігійних споруд там, де переважає мусульманське, вірмено-григоріанське чи іудейське населення.

Загалом по імперії за кількістю населення, що припадає на одну релігійну споруду, маленькі міста відносно багатші за міста великі, і губернські міста відносно бідніші за міста повітові і безповітові. Що ж стосується населених пунктів, які не мають офіційного статусу міст, то відносна кількість релігійних споруд у них “взагалі дуже невелика”; особливо бідними в даному відношенні є великі фабричні та заводські поселення².

Варто співвіднести висновки щодо загальноімперської ситуації з південноукраїнською картиною. Тенденція щодо зворотної залежності відносною чисельності релігійних споруд адміністративному статусу міста доволі чітко простежується в Катеринославській губернії: тут у губернському центрі на одну релігійну споруду припадало аж 6023 мешканці, у повітових Олександрівську — 3615, Бахмуті — 3724, Верхньодніпровську — 2700, Луганську — 3111, Маріуполі — 2011, Новомосковську — 3601, Павлограді — 1875, тоді як у безповітовому Слов’яносербську відповідний показник складав лише 975 осіб. Натомість у Таврійській губернії згадана тенденція простежується лише відносно пари “повітові – безповітові міста”. У губернському Сімферополі на кожну релігійну споруду припадало 1380 мешканців, тоді як у повітових Олешках — аж 5350, Бердянську — 1636, Євпаторії — 881, Мелітополі — 2467, Перекопі — 443, Феодосії — 1528, Ялті — 2514. При цьому в Балаклаві відповідний показник дорівнював 320, Бахчисараї — 294, Карасубазарі — 486, Ногайську — 1605, Оріхові — 1317, Старому Криму — 979. Серед міст губернії, за винятком Олешок,

¹ Города России в 1904 году... — С. 124, 292-293.

² Города России в 1904 году... — С. 460.

найменша відносна кількість релігійних споруд була в Севастополі — тут на одну споруду припадало 3764 мешканці.

Не маємо підстав казати про наявність чіткої тенденції і в Херсонській губернії. Тут у губернському центрі показник, що нас цікавить, становив 2017; повітових Олександрії — 1777, Анан'єві — 2164, Єлисаветграді — 3436; безповітових Березівці — 1515, Бериславі — 1783, Бобринці — 2790, Вознесенську — 2617, Маяках — 1057, Новогеоргіївську — 2000, Новомиргороді — 2630, Овідіополі — 3047, Ольвіополі — 1647, Очакові — 2471. При цьому в Одесі показник дорівнював 4946, Миколаєві — 2676. Тож, як і щодо Таврійської губернії, мала місце тенденція наявності найменшої відносної кількості споруд у великих містах з особливим статусом.

Щодо інших, крім міст, населених пунктів із офіційним статусом міських поселень, то на одну релігійну споруду припадало: в містечках Великий Токмак 4295, Нікополь — 2456, Аджамка — 3765, Валегоцулово — 2352, Гладоси — 2687, Злинка — 2661, Казанка — 3470, Кривий Ріг — 2917, Новоукраїнка — 2511, Новий Буг — 3329, Ровне — 1685, в посаді Нова Прага — 1185.

На південноукраїнських матеріалах підтверджується тенденція щодо бідності на відносну чисельність релігійних споруд неміських поселень і, зокрема, промислових селищ. Між іншим, у Юзівці на одну релігійну споруду припадало аж 6673 мешканця¹.

Важливо, що саме міста виступали центрами управлінських церковних структур так само як і структур світських. Так, по лінії духовного відомства православного сповідання в Одесі, Катеринославі і Сімферополі знаходились єпархіальні архієреї, духовні консисторії, попечительства про бідних духовного звання; в повітових містах розташовувалися благочинні (хоча при цьому низка благочинь розміщувалася і в містечках та селах, оскільки мережа відповідних складових церковної ієрархії була густішою, аніж мережа офіційних міст у регіоні²).

¹ Города России в 1904 году... — С. 124, 292-293.

² Список церквей Херсонской епархии с распределением их по благочинническим округам // Херсонские епархиальные ведомости. — 1888. — № 5. — С. 95-115; Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1900 год // Екатеринославская губерния. Выпуск первый. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 год / Под ред. Гололобова Я.Г. — Екатеринослав: Типо-литография Губернского правления, 1899. — С. 51-52.

У містах розташовувались і керівництво Нахичевансько-Бессарабською вірмено-григоріанською єпархією (шоправда, в досліджуваний нами період вірмено-григоріанська консисторія і єпархіальний архієрей були переведені з Феодосії до Кишинєва), Таврійського мусульманського духовного правління (Сімферополь), управлінські структури інших сповідань¹.

Разом із тим, відносна неразгалуженість мережі управлінських структур неправославних зумовлювала те, що Південна Україна чи її частини входили до більш широких церковно-адміністративних одиниць, а отже, і послідовники відповідних конфесій підпорядковувалися структурам, розташованим за межами регіону (для прикладу, згадаймо підпорядкування католиків Півдня Тираспольській єпархії, чиї єпархіальний єпископ і консисторія місцезнаходилися в місті Саратов²). У той же час і низка сект (користуємося термінологією періоду, що нас цікавить) свідомо уникали формування ієрархічної вертикалі управлінських структур³, що, з огляду на превалювання відповідних релігійних течій у сільській місцевості, не сприяло зближенню міста і села.

Попри важливість усіх наведених вище підрахунків, ми цілком свідомі того, що специфіка релігійного життя міських поселень не може вимірюватися виключно цифровими показниками.

Зміни кількісного співвідношення представників різних конфесій у міських поселеннях Південної України, що відбулися впродовж другої половини XIX – початку XX ст., лише до певної міри відображають ті складні міжконфесійні процеси, що мали місце в регіоні і безпосередньо в міських поселеннях.

Однією із знакових складових цих процесів було активне поширення на Півдні протестантизму, що прямо пов'язано зі становленням нових економічних відносин і деформаціями традиційної соціальної стратифікації. Простежуючи таку залежність, О.В. Безносова наголошує, що процеси соціального розшарування

¹ Новороссийский адрес-календарь // Новороссийский календарь на 1867 год... — С. 52-56; Новороссийский адрес-календарь // Новороссийский календарь на 1873 год, издаваемый в канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора / Под ред. В. Михневича. — Одесса: Тип. П. Францова, 1872. — С. 38-45.

² Новороссийский адрес-календарь // Новороссийский календарь на 1873 год... — С. 43-44.

³ Моїсєнко Л.М. Християнські конфесії Донбасу (1880-1914 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Моїсєнко Лариса Миколаївна. — Донецьк, 2009. — С. 86-94.

українського селянства після 1861 р., розвиток сезонних міграцій, приплив прибулих робітників до регіону руйнували традиційний побут місцевого населення, в основній масі — православного. В умовах, коли офіційна Церква втрачала свій моральний авторитет серед парафіян, що було пов'язано з “підтримкою нею антинародної політики російського уряду, нездатністю приходського духовенства стати опорою для віруючих у нових умовах”, потяг народу до духовної самоосвіти, який широко виявився в українському соціумі постемансипаційних часів, сприяв поширенню релігійних пошуків серед православних. Зіграло свою роль і те, що на відміну від раннього (традиційного) протестантизму (лютеранства, реформатства, кальвінізму, менонітства тощо), штунда, баптизм, евангельське християнство визначальною ознакою мали активний прозелітизм, поширення віровчення всіма віруючими без винятку і погляд на місіонерську роботу як на показник сили і ступеня внутрішнього благочестя кожного віруючого¹.

У контексті нашого дослідження вельми важливо, що лави представників пізнього протестантського сектантства на Півдні поповнювалися головним чином мешканцями сільської, а не міської, місцевості.

Сказане вище стосовно пізньопротестантських течій багато в чому можна прикласти до сект, що мали православне підґрунтя. Зокрема поширення на Півдні духовного християнства також цілком логічно пов'язувати із послабленням авторитету офіційної Церкви, з релігійними пошуками православних. І тут ми маємо справу більше із сільським, а не міським явищем.

Досліджуючи реформоване християнство і сектантство в південноукраїнському регіоні, О.Ю. Бойков зробив таке спостереження: “феномен українського, конкретно протестантського сектантства, який досить яскраво проявився на Півдні України, можна розглядати як “селянський протестантизм” з досить міцною православною основою. Звісно, поступово, з відмиранням живої селянської культури і заміною її на селищно-міську моду, зникають і ознаки “селянськості” в реформованому християнстві й на Півдні України, проте саме період кінця XIX – початку XX століття відзначився як такий, коли повною мірою поєдналися

---

¹ Безносова О.В. Пізнє протестантське сектантство Півдня України (1850-1905): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.В. Безносова. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 10, 1.

західноєвропейські та східноєвропейські риси відносно нової для України тенденції розвитку духовно-релігійного життя”¹.

До селянського стану відносилась і абсолютна більшість тих старообрядців, чії громади з’явилися на Півдні України в результаті пізньої міграції другої половини XIX ст. Як доводить у своєму дисертаційному дослідженні О.В. Бельський, ці громади розташовувалися переважно саме у сільських поселеннях².

На відміну від першої половини XIX ст., позначеної доволі високим рівнем релігійної толерантності, в другій половині століття на Півдні України, зокрема на Катеринославщині, спостерігалось більше напруження у міжконфесійних взаєминах, мають місце міжконфесійні конфлікти, у тому числі — і між православними та сектантами. Певною мірою ці конфлікти обумовлювались і діями самої офіційної Церкви. Простежуючи у своєму дисертаційному дослідженні боротьбу Російської православної церкви з поширенням християнських течій, Н.М. Буланова звертає увагу на широкий спектр методів, що застосовувались офіційною Церквою з метою вберегти свою паству від впливів іновірців³. На матеріалах Таврійської губернії (епархії) цю боротьбу досліджує Ю.А. Катунін⁴. Між іншим, у такій боротьбі важливу роль відігравали саме міста — зокрема і як місця розміщення духовних освітніх закладів, де готувалися кадри для місіонерської діяльності (зокрема імператорською волею від 28 липня 1886 р. передбачалося створення викладацької кафедри з історії та викриття російського розколу і сектантства в Херсонській духовній семінарії⁵).

Ставлення до сектантів, як і до інших деномінацій і конфесій, законодавчо змінилося затвердженням імператором 17 квітня 1905 р.

¹ Бойков О.Ю. Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця XIX – початку XX ст. — дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Бойков Олег Юрійович. — Херсон, 2009. — С. 125.

² Бельський О.В. Старообрядництво в Південній Україні: формування та розвиток у другій половині XVIII – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.В. Бельський. — Запоріжжя, 2007. — С. 13.

³ Буланова Н.М. Християнські конфесії Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н.М. Буланова. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 13.

⁴ Катунін Ю.А. Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века). — Симферополь: Таврия, 1995. — С. 29-41.

⁵ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. VI. — С. 405-406. (№ 3892).

положенням Комітету Міністрів “Про укріплення початків віротерпимості”¹, що можна вважати маркером початку нового етапу в міжконфесійних взаєминах і в південноукраїнському регіоні, і в Російській імперії в цілому².

У порівнянні із серединою XIX ст. докорінно змінилася конфесійна картина Таврійської губернії, що тішило православне духовенство, яке доволі болісно сприймало попереднє домінування тут ісламу. Протоіерей А. Лебединцев з приводу сторіччя приєднання Криму до Російської імперії писав, що створення у 1860 р. самостійної Таврійської єпархії і Кримська війна “дали Криму те, без чого він не був і не міг бути російським і християнським краєм”. Далі ж духовна особа уточнила: “Безумовно, що війна є великим злом; але в руці Провидіння Божого вона приносить і благо непередбачуване. Не будь цієї війни, татари ще довго залишались би пануючим у Криму населенням, і ми продовжували би чути їх мову в містах і селищах..., і по необхідності вчитись їй, пристосовуватись також до їхніх норів і звичаїв... Не будь війни, переважання в Криму татар ще довго гальмувало би всякий прогрес в житті цього краю”. Протоіерей тішився, що після масового виходу мусульман до Туреччини і заселення цих земель в абсолютній більшості православними чисельність останніх стала більш як вп'ятеро перевищувати кількість татар-послідовників ісламу, які “у великій кількості” тепер жили лише в Бахчисараї, Сімферополі, Євпаторії, Феодосії та в Ялтинському повіті³. Успіхи поширення православ'я в Таврійській губернії були насправді вражаючими: за 1861 – 1871 рр. на території Таврійській

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XXV. — Отд. I. — С. 258-262. (26126).

² Згідно з Ю.А. Катуніним, “17 жовтня 1905 року і 17 квітня 1906 року були видані царські укази, які остаточно зняли обмеження з діяльності сектантських організацій і зрівняли їх у правах з представниками інших конфесій” (Катунин Ю.А. Из истории христианства в Крыму... — С. 30). Втім, 17 квітня 1906 р. ніякого законодавчого документа, який би регламентував міжконфесійні взаємини, підписано не було. Напевно, має місце помилка, і йдеться все ж про згадане нами положення “Про укріплення початків віротерпимості” від 17 квітня 1905 р. У той же час ми не можемо погодитись із формулюванням М.М. Клименка, згідно з яким “до 1905 р. єдиною узаконеною релігією на території держави було Православ'я” (Клименко М.М. К вопросу о религиозной сущности Юга Украины начала XX века // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах півдня України. Збірник наукових праць V Всеукраїнської науково-практичної конференції 2-3 жовтня 2003 р. — Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2003. — С. 189).

³ Лебединцев А. Столетие церковной жизни Крыма. 1783-1883 // ЗООИД. — Одесса, 1883. — Т. XIII. — С. 217-218.

спархії було зведено стільки ж православних церков, скільки за попередні 80 років¹. Разом із тим, активний прозелітизм православного духовенства стримувався світською владою: обов'язком органів, покликаних контролювати життя мусульман (Міністерства внутрішніх справ і його Департаменту духовних справ іноземних сповідань), було підтримання “принципу повної терпимості, наскільки така терпимість може узгоджуватись з інтересами державного порядку”².

Надзвичайно важливо звернути увагу на специфіку “міського простору” в такому знаковому аспекті модернізаційних процесів, як секуляризація суспільства.

На південноукраїнських матеріалах доволі чітко помітні зміни, що відбулися з середини XIX ст. у ставленні православного духовенства до виконання своєї місії в містах (звертаємо увагу саме на цю конфесію не лише з огляду на те, що попри багатоконфесійність регіону вона чисельно домінувала майже у всіх південноукраїнських містах, але і через найбільшу близькість православної Церкви зі світською владою). Причому ці зміни в загальних рисах відповідали логіці, що на загальноімперському тлі простежена Грегорі Фрізом. До середини XIX ст. духовенство в цілому було задоволене станом побожності і власним статусом у містах більше, ніж у сільській місцевості (вище ми вже писали про те, що отримати посаду при парафії в місті було бажаніше, ніж у селі). Більша щільність і храмів, і духовенства у містах створювала передумови для більш ефективного “окормлення” віруючих³ (при цьому маємо обумовитися, що таке спостереження, зроблене на матеріалах всієї імперії, попри порівняну з іншими регіонами “бідність” міст Півдня на церкви є справедливим і щодо цих територій, адже тут і в сільській місцевості щільність храмів було набагато меншою). У цьому контексті заслуговує на увагу спостереження І.І. Лимана, який цілком слушно зазначає, що причину різниці в рівні “релігійної свідомості” городян і мешканців сільської місцевості сучасники великою мірою вбачали в “географічному чиннику”: відмічаючи розбіжності в “релігійності і моральності” населення різних частин Південної України, вони прямо пов'язували це

¹ Катунин Ю.А. Из истории христианства в Крыму... — С. 45–46.

² Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика) / Сост. Арапов Д.Ю. — М.: ИКЦ “Академкнига”, 2001. — С. 23.

³ Between Tsar and People: Education Society and Quest for Public Identity in Late Imperial Russia / Edited by Edith W. Clowes, Samuel D. Kassow, and James L. West. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1991. — Pp. 217.

зі щільністю в тій чи іншій частині населених пунктів із релігійними спорудами. “Логіка проста: наявність храму, з одного боку, вже є виявом релігійності, готовності принаймні витратитися на зведення і утримання релігійної споруди (хоча і не в усіх випадках), а з іншого, — створює можливості для систематичного спілкування мирян із духовними особами, які серед головних завдань якраз і мали виховання парафіян у дусі побожності”¹.

Церква мала зиск з міської економіки і з більшого поширення добродійності в міській, аніж у сільській місцевості. Морально-релігійний рівень городян у звітах по духовному відомству розцінювався, як правило, вище, ніж відповідний рівень селян. У цих же звітах зазвичай не висловлювалась стурбованість щодо рівня побожності ні міських освічених еліт, ані нижніх страт городян. Додамо сюди вищий рівень писемності, а отже, й обізнаності в Законі Божому городян та освіченості міського духовенства.

У той же час ситуація в сільській місцевості викликала більше занепокоєння. Хоча мова йшла не про саму повагу до Церкви, але про меншу обізнаність сільських парафіян в обрядовості, в текстах Святого Писання², про більшу їхню забобонність. З цього приводу наведемо красномовну характеристику, що міститься в “Матеріалах для географії і статистики Росії” 1863 р. по Херсонській губернії: “Говорячи про більшість населення, варто сказати, що всі релігійні поняття його обмежуються самим поверхневим знанням зовнішніх форм деяких обрядів..., і що ці поняття злилися з відомими звичаями... Більшість парафіян не тільки не розвинена настільки, щоб розуміти весь таємничий смисл богослужіння, але навіть можна зустріти в багатьох поселеннях, і при тому доволі багато, селян, які ніколи не чули про заповіді, молитві Господній і Символ Віри”³.

Разом із тим, підкреслимо, що йдеться все ж таки про тенденцію, а не про сувору закономірність. Ця тенденція змінилася в другій половині XIX ст., коли Церква стала відчувати розчарування в містах. Частково це зумовлювалося саме феноменом мігрантських міст, коли ступінь релігійності вчорашніх селян, а тепер — міських робітників знижувався разом із послабленням їхніх зв'язків із селом: Грегори Фріз

¹ Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України... — С. 353.

² Between Tsar and People... — Рр. 217-219.

³ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт. — СПб.: Тип. Калиновского, 1863. — С. 593-594.

зауважує, що “побутове православ’я” було функціонально значущим у ритмах сільського життя, але значно менше відповідало потребам міського існування¹. Разом із тим, маємо звернути увагу і на зворотний ефект цього ж процесу зростання мігрантських міст: мав місце негативний вплив відхідників на релігійність мешканців сільської місцевості, що на матеріалах Російської імперії 1860 – 1905 рр. простежує Джеффри Бардс². У цьому контексті вельми промовистим є фрагмент опису містечка Нікополя 1860 р., складеного підполковником Чирковим, де зазначається, що в Нікополі не спостерігається та “відвага”, яку мають всі жінки і дівчата-городянки нижніх страт у Херсоні та Олешках. Підполковник писав: “Борони Боже, щоб ці нещасні властивості колись проникли та укорінились у Нікопольчанському; хай краще вони будуть неписьменні і не рукодільниці, хай будуть звичайні господарки, але при цьому тільки залишаються такими ж скромними, релігійними і благонравними, якими вони є зараз; а для цього, дай Боже, щоб у Нікополі ніколи не було жодного вовномийного заводу, бо вони призвели херсонських і олешківських жінок до такого згубного й аморального стану, в якому до душевної скорботи людства вони перебувають”³.

Зміна ставлення духовенства до міста знайшла вияв і в посиленні стурбованості станом побожності “освіченого суспільства”. Промовистими є писемні повідомлення духовенства, що цитуються у виданні 1887 р. “Таврійська єпархія” єпископа Гермогена. Зокрема євпаторійський протоієрей писав: “Повітова аристократія і бюрократія часто не знає ні домашньої, ні церковної молитви, виконує християнські обов’язки лише *ex officio* і вкрай тяготиться відвіданням храму, додержанням постів і свят і взагалі статутів церкви. Ці люди не ворожі їй, не протестують відкрито, не вступають у диспути чи суперечки з духовенством, а тільки самим життям заперечують церкву... Вважаючи, що церква потрібна лише для дітей і простого народу... вони дивляться на неї і на її служителів як на дещо

¹ Between Tsar and People... — Pp. 219-220.

² Burds Jeffrey. A Culture of Denunciation: Peasant Labor Migration and Religious Anathematization in Rural Russia, 1860-1905 // The Journal of Modern History. — Vol. 68. — No. 4. Practices of Denunciation in Modern European History, 1789-1989. — Dec., 1996. — Pp. 786-818.

³ Анцишкін І.В. Опис містечка Нікополя 1860 року // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 7. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2003. — С. 149.

закаменіле, відстале... Між ними є добрі і чесні громадські діячі. Але вони більшою частиною християни лише за ім'ям. Їхня віротерпимість доходить до тупої байдужості: вони — релігійні космополіти”¹.

Отже, незадоволення духовенства викликала не лише радикально налаштована інтелігенція, але і більш помірковані городяни, які були вразливі для західноєвропейських секуляризаційних ідей. Великою мірою це незадоволення провокувалося самими представниками “освіченого суспільства”, які публічно, в тому числі — у пресі, висловлювалися проти привілейованого статусу духовенства і за розширення світської сфери. З цього приводу Грегорі Фріз зазначає, що немає нічого дивного в тому, що духовенство, відчуючи зростаючу ворожість з боку освічених міських еліт, сфокусувало свої сподівання на селянах, побожність яких увійшла у прислів'я². Втім, вище ми вже зазначали, що на Півдні України переважно саме на мешканців сільської місцевості були спрямовані і погляди протестантських сект. Отже, відносно південноукраїнського регіону коректніше буде сказати, що офіційна Церква “розвернулася до села” не тільки з огляду на його сприйняття як носія традиційних православних цінностей, але і з метою запобігти послабленню свого впливу і серед сільської частини вірян.

Звернемо увагу на ще один пов'язаний зі специфікою Південної України аспект, який вплинув на характер ставлення православного духовенства до міста. Наведена нами вище статистика досить наочно демонструє конфесійну строкатість міського населення регіону. Причому для більшості міст ця строкатість була притаманною з самого часу їхнього заснування. Тож сегмент міського населення, що становило паству православного духовенства, тут був значно меншим, аніж у цілому по імперії, що, з одного боку, дало місцевому духовенству час і можливість призвичаїтися до умов роботи в оточенні не лише “однодумців”, а з іншого, — в низці випадків дозволяло “перекласти провину” за “зіпсованість” міста на представників інших конфесій.

Грегорі Фріз пише, що Церква стала змінювати своє ставлення до міста і городян наприкінці XIX ст., коли її окремі представники почали казати про важливість “внутрішньої місії” у місті; їхні зусилля стали концентруватися навколо робітничого класу і таких соціальних

---

¹ Гермоген. Таврическая епархия. — Псков: Тип. Губернского правления, 1887. — С. 428-429.

² Between Tsar and People... — Pp. 219-220.

проблем, як бідність та алкоголізм, і в той же час мали місце заклики переглянути ставлення до освічених страт¹. Втім, південноукраїнські матеріали свідчать, що такі висловлювання мали місце і раніше, а посилення опікування духовенства “окоормленням” робітників розпочалося вже невдовзі після початку масового напливу мігрантів до міст. Тож по відношенню до регіону коректніше було б сказати, що тоді як одна частина духовенства реагувала на посилення секуляризаційних процесів “переключенням” уваги з міста на село, інша частина спробувала прийняти виклик часу і посилити пастирську роботу саме серед найбільш вразливих для секуляризації страт. Серед таких було, між іншим, і населення промислових селищ, яке стало новим полем соціальної діяльності Церкви. Показовим є приклад Катеринославського архієрея Володимира, який у 1894 р. відкрив у єпархії два похідні причти, які мали обов’язком здійснювати на пересувних престолах і переносних антими́сах богослужіння на віддалених від стаціонарних храмів рудниках, заводах і фабриках².

Можна погодитись із Грегорі Фрізом коли він пише, що зусилля духовенства бажаного ефекту не мали: Церкві не вдалося випрацювати ефективну “міську політику”³. Для більшої об’єктивності варто додати, що багато в чому не була вельми ефективною і діяльність Церкви на селі. Досить неприваблива картина змальована в публікації газети “Юг” про село Качкарівку Херсонського повіту за 20 березня 1903 р.: “Каплиця, яка знаходиться сажнів за 10 від храму, залишена напризволяще, служить не лише місцем відпочинку п’яних мужиків, але й для інших потреб перехожих”⁴.

Викладена вище логіка змін ставлення православного духовенства до виконання своєї місії в містах доволі добре корелюється з фактажем щодо ставлення різних страт суспільства до православної Церкви, що міститься у дисертації О.Ю. Бойкова “Церковно-релігійні структури в

¹ Between Tsar and People... — P. 220.

² Ігнатуша О.М. Реакція Російської православної церкви на модернізаційний виклик новосвропейського суспільства: український аспект (XIX – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XV. — Запоріжжя: Просвіта, 2002. — С. 96.

³ Between Tsar and People... — P. 232.

⁴ Бериславщина: рік 1903 / Нариси з історії Бериславщини. Вип. 6. — К.-Херсон-Берислав: Просвіта, 2006. — С. 20.

духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця XIX – початку XX ст.”¹.

Попри відзначені вище тенденції, було б помилкою перебільшувати ступінь секуляризації міського населення регіону. Певним індикатором зовнішньої побожності можна вважати відвідання сповіді (яке фіксувалося у сповідних розписах й у звітах про кількість тих, хто ухилився від сповіді), а індикатором внутрішнього благочестя — утримання від статевих актів під час постів (що можна простежити за даними про народжуваність через 9 місяців після початку посту). Досліджуючи відповідні матеріали, Б.М. Миронов дійшов висновку, що зовнішнє, обрядове благочестя в цілому суворо зберігалось аж до початку XX ст. включно, тоді як благочестя внутрішнє зазнало легку ерозію, причому в середовищі як городян, так і селян (хоча серед перших — дещо більшою мірою)². Вибірковий аналіз сповідних розписів і метричних книг південноукраїнських храмів дає нам підстави казати про те, що в регіоні мала місце друга відмічена Мироновим тенденція, і разом із тим спостерігалось певне послаблення зовнішньої побожності. “Охолодження” до Церкви в останній чверті XIX ст., особливо в містах, що проявлялось і в збільшенні кількості масових відмов від сповіді, на матеріалах Херсонської єпархії констатує і О.П. Тригуб³.

Слідом за Б.М. Мироновим маємо підстави стверджувати, що населення у своїй масі залишалось релігійним, хоча ця релігійність і набувала дещо інших форм. Навіть міська інтелігенція, яка просунулася шляхом секуляризації значно далі, аніж селянство, не звільнилася від релігійної концепції світу⁴. Причому важливо, що “народна релігійність” як у міській, так і в сільській місцевості суттєво відрізнялась від тієї ідеальної моделі, яку воліло бачити церковне керівництво. І для початку XX ст. залишалось справедливим спостереження, зроблене І.І. Лиманом на південноукраїнських

---

¹ Бойков О.Ю. Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця XIX – початку XX ст.: дис...; Бойков О.Ю. Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.Ю. Бойков. — Дніпропетровськ, 2010. — 20 с.

² Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. II. — С. 326-332.

³ Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.П. Тригуб. — Донецьк, 2001. — С. 9.

⁴ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... — Т. II. — С. 330-332.

матеріалах, що хронологічно відносяться до передемансипаційного періоду: релігійність, яка продовжувала виступати стрижнем світогляду населення, була складним симбіозом, який включав цілу низку нашарувань; і характер, і рівень “народної релігійності” не був тотожним для сегментів суспільства регіону, які виділялися за етнічною, соціальною, професійною, територіальною, іншими ознаками навіть у межах однієї конфесії¹.

Насамкінець доцільно звернути увагу на існування цілої низки ще не згаданих нами каналів взаємин села і міста саме в релігійній сфері, починаючи з належності населення деяких сільських поселень до парафій міських храмів, навчання вихідців із села в духовних навчальних закладах, розташованих у містах, ходіння селян до міст на прощу², хресних ходів (зокрема з Касперівською чудодійною іконою Божої Матері, що з села доставлялася до Херсона, звідти — до Богоявленська, згодом — Миколаєва, пізніше — до Одеси)³, відвідання сіл міськими іконописцями⁴, і закінчуючи передачею до міських музеїв церковних речей із сільських церков (як то було, зокрема, у випадку із даруванням Херсонському археологічному музею ікони, яка довгий час знаходилась у церкві села Білозерки і колись належала будівничому Херсона І.А. Ганнібалу)⁵.

Таким чином, конфесійна строкатість упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. залишалась однією з визначальних характеристик південноукраїнських міських поселень. При цьому проаналізована статистика свідчить, що впродовж досліджуваного нами періоду спостерігалось зменшення серед городян відсотку православних і відповідно збільшення відсотку іудеїв і представників інших конфесій.

¹ Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України... — С. 364, 376-377.

² При цьому таке ходіння часто не лише не послаблювало, але й закріплювало у свідомості селян образ міста як “чужого”. Південноукраїнський селянин В. Рубель у мемуарах згадував: “Тих років була мода пішки ходити в Київ на богомілля... А дома дітей лякають: твою матір під Києвом розбійники зарізали”. Про ці молинія багато єсть і смішних оповідань” (Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій. Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. — С. 141).

³ Крестные ходы, ежегодно совершаемые // Новороссийский календарь на 1873 год... — С. 35.

⁴ Новицкий Я.П. С берегов Днепра (Очерки Запорожья). Путевые записки и исследования // Новицкий Я. Твори в 5-ти томах. Т. 1. — Запоріжжя: ПП “АА Тандем”, 2007. — С. 62-63.

⁵ Старая икона, поднесенная в дар Херсонскому археолог. музею // Киевская старина. — Т. LXVIII. — январь 1900. — Отдел II. — С. 20.

Пояснення такої динаміки варто шукати не тільки в більшому природному прирості відповідних конфесій, але і в переміщенні їхніх представників у міста і з інших регіонів, і з сільської місцевості та містечок самої Південної України. Виключенням була ситуація в Таврійській губернії, де у порівнянні з кінцем 1850-х рр. на кінець століття відсоток православних дещо зріс, головним чином — за рахунок переселення мусульман до Туреччини.

Збільшення у містах чисельності релігійних споруд різних конфесій у цілому не встигало за темпами зростання міського населення. При цьому зберігалася тенденція кращої забезпеченості релігійними спорудами міст у порівнянні з сільською місцевістю.

Міста виступали зосередженням духовної влади більшості представлених у регіоні конфесій, тим самим і в цьому аспекті зберігаючи за собою домінуючу роль адміністративних центрів, влада яких поширювалася на навколишню сільську місцевість. Це, нарівні з цілою низкою інших аспектів взаємодії (перетинання) в релігійній сфері, слугувало важливим каналом зв'язку села і міста.

Міжконфесійні відносини в містах, так само як і ставлення духовенства до міст, а городян — до релігії і церкви, зазнали суттєвого впливу секуляризаційних процесів, які в “міському просторі” мали помітну специфіку в порівнянні з сільською місцевістю.

4. Міста як культурні центри

В урбаністиці доволі поширеним є погляд на місто як на систему, що формується з двох основних складових: території з “фізичним оточенням” («міського простору») і громади (мешканців, що заселяють цей простір). Культура ж є тією “зв'язкою”, яка об'єднує зазначені дві складові¹. Разом (паралельно) із тим, місто розглядається як культурна константа, об'єктивована в соціальному просторі та одночасно представлена в духовній культурі, ментальності людей².

Доцільно зосередитися на ролі міст як культурних центрів певних територій, на специфіці розбудови у міських поселеннях Південної України мережі культурних установ, які, за Лінднером Райнером,

---

¹ Див., зокрема: Gavrilova Raina. Bulgarian Urban Culture in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. — Selvingrove-London: Susquehanna University Press, Associated University Press, 1999. — Р. 18.

² Ильин В.Г. Город как концепт культуры: дис. ... доктора социологических наук: 24.00.01 / Ильин Виктор Григорьевич. — Ростов-на-Дону, 2004. — С. 12.

можна розглядати і як заклади міжособистісної комунікації, що формували символічний простір міст.

Ще А. Вебер серед “соціальних переваг”, які дають міста у порівнянні із селами, назвав навчання в них мистецтву, музиці, наявність опер, мистецьких виставок, музеїв, бібліотек, художніх галерей, вчених товариств. Вебер писав: “Село нудне не тільки для людей, що шукають легких розваг, але і для тих, які шукають вчених товариств, оскільки в теперішній час саме міста є центрами як розумового життя, так і багатства”¹; “Весь процес цивілізації являє собою процес диференціації, і місто є самим важливим диференціатором. Посередність, що живе на селі, змінюється містом і дає зі свого середовища видатні таланти і самих останніх злочинців. Геній часто народжується на селі, але він виявляється і розвивається в місті”². Фактично в унісон із веберівськими звучать слова М.Ф. Страдомського, опубліковані 1905 р.: “Розвиток сучасного міського устрою зробив можливим розквіт наук, просвіти, мистецтв. Містам належить тепер першість у розвитку країни: вони є розсадниками культури і двигунами суспільного прогресу. Тільки в містах можливі університети, театри, музеї, бібліотеки...”. Тут же Страдомським цитується Вандервельде, за яким вихід із села є не тільки економічною необхідністю для сільського населення, але і (за умови утримання в певних рамках) “необхідністю для поширення цивілізації”³.

Втім, подібні узагальнення не беруть до уваги те, що міста мали вельми неоднаковий рівень розвитку культурної сфери, і якщо одні з них були дійсно місцями зосередження розумового життя, “розсадниками культури і двигунами суспільного прогресу”, то інші в цікавому нам аспекті мало відрізнялися від сільської місцевості. До того ж, треба мати на увазі, що впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. “культурне обличчя” міських поселень зазнало суттєвих змін, а отже, при оцінці їхнього місця в культурному розвитку регіону варто зважати і на час, про який іде мова. Тож вкрай важливо простежити зміни мережі культурних установ міських поселень регіону в досліджуваний нами період.

¹ Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии... — С. 210-212.

² Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии... — С. 434.

³ Страдомский Н.Ф. Города и земство. (К вопросу об урегулировании их взаимных отношений). — К.: Тип. Петра Барского, 1905. — С. 26-27.

На початок 1860-х рр. ця мережа залишалася доволі нерозгалуженою. Згідно з “Пам’ятною книжкою Катеринославської губернії на 1864 рік” основним місцем зосередження відповідних установ був саме губернський Катеринослав, де діяли публічна бібліотека, театр (для якого був прилаштований приватний будинок, де час від часу грали актори харківської трупи і місцеві аматори), 3 типографії, 2 літографії, 3 фотографії. При цьому не наводяться дані щодо наявності хоча б однієї з таких установ у Верхньодніпровську, Новомосковську, Павлограді, Олександрівську, Бахмуті, Слов’яносербську, Маріуполі¹.

Певною мірою про культурний рівень населення свідчила і кількість примірників періодичних видань, що передплачувалися городянами. За даними “Пам’ятної книжки Катеринославської губернії на 1867 рік”, із списку в 47 періодичних видань у Катеринославі отримували 463 примірники, Бахмуті — 212, Верхньодніпровську — 151, Павлограді — 123, Олександрівську — 117, Новомосковську — 108, Нікополі — 78, Маріуполі — 70, Слов’яносербську — 64, на Луганському заводі — 37². Таким чином, у Катеринославі один примірник газети припадав на 48 мешканців. У Верхньодніпровську цей показник становив 24, Олександрівську — 38, Бахмуті — 49, Слов’яносербську — 51, Павлограді — 69, Новомосковську — 95, Маріуполі — 109, Нікополі — 110, Луганському заводі — 277.

За даними “Матеріалів для географії і статистики Росії” по Херсонській губернії за 1863 р., тут видавались “Одеський Вісник”, “Journal d’Odessa” (які тепер являють собою дві окремі газети, тоді як у минулому були одним виданням), “Новоросійський календар”, “Херсонські губернські відомості” і періодичний листок, що публікувався німецькою мовою Комітетом про переселенців південної Росії, “Херсонські єпархіальні відомості”³, які почали виходити з друку в липні 1860 р. і були першим подібним виданням на території Російської імперії.

¹ Описание городов Екатеринославской губернии // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год... — С. 160-183, 186-188.

² Количество экземпляров получившихся периодических изданий // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Часть II. — Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1867. — С. 293-294.

³ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт... — С. 614-616.

Згідно з “Матеріалами для географії і статистики Росії” у Херсонській губернії діяли такі бібліотечні установи: Одеська міська публічна бібліотека, бібліотека при Рішельєвському ліцеї, бібліотека ліквідованого інституту східних мов, кабінет для читання при ліцеї, бібліотека князя Воронцова в Одесі, бібліотека при Чорноморському гідрографічному депо в Миколаєві, дві казенні бібліотеки Чорноморського відомства в Миколаєві, Севастопольська офіцерська бібліотека, бібліотека Одеського товариства історії та старожитностей, бібліотека Товариства сільського господарства південної Росії. При цьому зазначено, що бібліотеки створені при всіх навчальних закладах, з яких найзначнішими є бібліотеки духовної семінарії та гімназії. У виданні наведено дані щодо наявності в губернії історичного архіву в Одесі, Запорозького січового архіву в Єлисаветграді (що являв собою “обтяжуючий склад у підвалі міської лікарні”), архіву Чорноморського відомства в Миколаєві, архіву Херсонської фортеці, архівів Новоросійського військового поселення кавалерії у Вознесенську, Новомиргороді та Новій Празі. Називається два музеї — Одеський музей Новоросійських старожитностей і музей Одеського товариства історії та старожитностей. Окремо перераховується 12 кабінетів при Рішельєвському ліцеї, в яких зберігалися колекції мінералів, монет, зразків дерев тощо, а також кабінети в міському саду Одеси, в будиночку Товариства сільського господарства південної Росії, де зібрано доволі велику колекцію землеробського реманенту, рослин, посівного матеріалу, комах, зразків ґрунтів і мінералів тощо. При цьому зазначено, що всі ці кабінети рідко відвідуються “сільськими хазяями”, хоча секретар товариства з готовністю не тільки демонструє ці кабінети, але і пояснює сільськогосподарське значення кожного предмета, який там зберігається.

До “допоміжних засобів просвіти” віднесено і ботанічний сад в Одесі, а також ботанічні сади, які свого часу повинні бути влаштовані в Новоросійському військового поселенні при кожному шпиталі.

У губернії діяло 9 книжкових лавок: 7 в Одесі і по 1 — в Херсоні та Єлисаветграді. В Одесі налічувалось 4 типографії і 5 літографій, у Херсоні — казенна типографія, що перебувала у віданні губернського керівництва, в Миколаєві — типографія та літографія у віданні Чорноморського флоту, в Єлисаветграді — казенна типографія¹.

¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт... — С. 216-219.

За даними “Новоросійського календаря на 1873 рік”, в Катеринославській губернії безпосередньо в Катеринославі значиться 1 кам'яний театр, 1 публічна і 1 приватна бібліотека, 3 типографії (одна з них — казенна), 2 літографії, 2 фотографії; в Маріуполі — 2 театри; Павлограді — публічна бібліотека; на Луганському заводі — гірничозаводський музей з бібліотекою. У Таврійській губернії в Сімферополі діяла публічна бібліотека; Бердянськ мав публічну бібліотеку і театр; Керч — 1 типографію і 2 бібліотеки; Севастополь — театр, бібліотеку, музей; Феодосія — музей старожитностей. На території Херсонської губернії в Одесі значаться 2 театри, цирк, музеї історії та старожитностей, сільського господарства, університетські, публічна бібліотека, 10 приватних книжкових магазинів, 13 періодичних видань; в Миколаєві значаться обсерваторія, Севастопольська офіцерська бібліотека.

Не наведено даних про наявність хоча б одного подібного закладу в Катеринославській губернії в Олександрівську, Бахмуті, Верхньодніпровську, Новомосковську, Слов'яносербську, містечку Нікополі; в Таврійській губернії в Олешках, Вірменському Базарі, Бахчисараї, Балаклаві, Євпаторії, Карасубазарі, Мелітополі, Ногайську, Оріхові, Перекопі, Старому Криму, Ялті; в Херсонській губернії в Херсоні, Олександрії, Анан'єві, Бериславі, Бобринці, Вознесенську, Єлисаветграді, Маяках, Новогеоргіївську, Новомиргороді, Овідіополі, Ольвіополі, Очакові¹.

Втім, варто звернути увагу, що тут не враховані книгосховища, розташовані в навчальних закладах, так само як і низка інших культурних установ.

Одним із критеріїв культурного розвитку міст є відсоток мешканців, зайнятих у відповідній сфері. Згідно з нашими підрахунками, зробленими на матеріалах Перепису 1897 р., наука, література та мистецтво були названі заняттям 0,20 % городян і тільки 0,02 % мешканців повітів Катеринославської губернії. Ці ж показники по Таврійській губернії становили 0,33 % і 0,01 %, по Херсонській — 0,40 % і 0,01 %. При цьому і в губернських центрах відсоток зайнятих наукою, літературою та мистецтвом доволі різнився: у Катеринославі він дорівнював 0,23 %, Херсоні — 0,24 %, то в Сімферополі — 0,45 %.

¹ Города и значительнейшие местечки Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1873 год... — С. 85-108.

У середньому ж по імперії для міст цікавий нам показник становив 0,35 %, для повітів — 0,01 %.

Важливо простежити, з якими показниками міські поселення Південної України підійшли до 1905 року.

Зробимо це за матеріалами видання “Міста Росії в 1904 році”, які, хоча і не є повними, все ж відображають основні тенденції в структурі культурних установ регіону.

За даними видання, в губернському Катеринославі нараховувалось 19 бібліотек, 8 читалень. Серед повітових міст губернії ні бібліотек, ні читалень не було лише в Луганську, натомість там була “бібліотека-читальня”, а Павлоград мав тільки 2 бібліотеки і жодної читальні чи “бібліотеки-читальні”. Гіршим було забезпечення відповідними закладами 13-ти внесених до видання населених пунктів, які не мали офіційного статусу міста. З них бібліотеки були наявні тільки в Нікополі (2), Кам’янському (2), Петриківці (1), Юзівці (4); читальня — в Петриківці (1); “бібліотеки-читальні” — Гуляйполі (1), Новоспасівці (1), Покровському (1), Саксагані (1), Софіївці (1). Періодика серед усіх населених пунктів губернії видавалася лише в Катеринославі (5 газет і 1 журнал). Типографії, літографії або типолітографії були наявні в усіх офіційних містах, крім Слов’яносербська, в інших же населених пунктах — тільки в Юзівці (4), Нікополі (2) і Кам’янському (1). Фотографії діяли в Катеринославі (20), Олександрівську, Юзівці (по 5), Луганську, Маріуполі (по 4), Бахмуті, Кам’янському (по 3), Новомосковську, Павлограді, Нікополі (по 2), Верхньодніпровську, Гуляйполі, Новоспасівці, Петриківці, Саксагані, Софіївці (по 1). На території губернії театри, народні будинки, музеї значаться: у Катеринославі (відповідно 6, 1, 1), Олександрівську (3, 0, 0), Маріуполі (3, 0, 0), Бахмуті (1, 1, 0), Луганську (1, 1, 0), Павлограді (1, 0, 0). Цирку не було в жодному офіційному місті губернії. Майже у жодному із перерахованих у виданні поселень без статусу міста не відзначена наявність театру, народного будинку, музею чи цирку. Єдиним винятком стала Юзівка, де діяли 1 театр і 1 цирк.

У Таврійській губернії губернське місто за чисельністю книгосховищ (1 бібліотека, 2 читальні, жодної “бібліотеки-читальні”) поступалось Ялті (відповідно 4, 2 і 0), Керчі (0,4 і 7), Севастополі (3, 1 і 0), Ногайську (1, 3 і 0), Оріхову (4, 1 і 0), Бердянську (1, 3 і 0), Карасубазару (2, 2 і 0). Серед офіційних міст губернії жодного книгосховища не було лише в Бахчисараї. Набагато краще, ніж у Катеринославській, були забезпечені книгосховищами населені пункти

Таврійської губернії, що не мали офіційного статусу міст: із 13 таких поселень, інформація про які наведена у виданні, лише Чернігівка не мала ні бібліотек, ні читалень, ні “бібліотек-читалень”. У губернії ширше були представлені і місцеві газети (інформації щодо наявності жодного журналу в “Містах Росії в 1904 році” не наведено): у Сімферополі їх виходило 5, Ялті — 3, Феодосії та Керчі — по 2, Севастополі, Бахчисараї — по 1. Типографії, літографії або типолітографії діяли в усіх офіційних містах, крім Балаклави, Єнікале, Карасубазара, Ногайська і Старого Криму (навпроти Бахчисарая поставлені знаки питання). Натомість серед інших, крім міст, населених пунктів єдину типографію мав лише Великий Токмак. У ньому ж діяли 2 фотографії (єдині, зазначені в немістах губернії). У той же час фотографії діяли майже у всіх (крім Балаклави, Бахчисарая, Єнікале і Старого Криму) офіційних містах (у Сімферополі, Феодосії, Севастополі і Ялті — по 6, Керчі — 5, Бердянську і Мелітополі — по 3, Євпаторії, Алушті, Карасубазарі — по 2, Олешках, Перекопі, Ногайську та Оріхові — по 1). Серед усіх зазначених у виданні населених пунктів губернії єдиний народний будинок значиться у Севастополі, а єдиний цирк — у Феодосії. Наявність театрів зазначена щодо Сімферополя (2), Бердянська (2), Мелітополя (2), Феодосії (2), Керчі (2), Євпаторії (1), Ялти (1), Алушти (1), Балаклави (1), Бахчисарая (1), Ногайська (1), Севастополя (1), Старого Криму (1); музеїв — Сімферополя (2), Феодосії (1), Керчі (1), Севастополя (1).

На території Херсонської губернії за кількістю книгосховищ губернський центр поступався (6 бібліотек, 4 читальні, 0 “бібліотек-читалень”) лише Одесі (12, 11 і 0) та Миколаєву (3, 8 і 0). Серед офіційних міст губернії жодного книгосховища не мали Маяки, Новомиргород, Овідіополь, Ольвіопіль. Натомість серед 11 населених пунктів без офіційного статусу міста книгосховища були лише в Новоукраїнці. При цьому в Одесі видавалось 22 газети і журнали, в Миколаєві — 1 газета і 2 журнали, Єлисаветграді — 2 газети і 1 журнал, Херсоні — по 1 газеті і журналу. Типографії, літографії або типолітографії представлені в усіх офіційних містах, крім Маяків, Новогеоргіївська та Овідіополя. Серед інших населених пунктів такі заклади мали лише Кривий Ріг, Новоукраїнка (по 2), Нова Прага і Новий Буг (по 1). Фотографій не мали серед південноукраїнських офіційних міст губернії лише Маяки, Новомиргород та Овідіополь. В Одесі їх зафіксовано 50, Миколаєві — 9, Херсоні та Єлисаветграді — по 6, Очакові — 4, Березівці, Бобринці, Вознесенську,

Новогеоргіївську, Ольвіополі — по 2, Олександрії, Анан'єві та Бериславі — по 1. Серед неміст фотографії зафіксовані лише в Кривому Розі (3), Новоукраїнці та Новому Бузі (по 1). Наявність театрів зазначена щодо Одеси (10), Єлисаветграда і Херсона (по 4), Миколаєва, Вознесенська, Новогеоргіївська, Новомиргорода, Новоукраїнки (по 1). Музеї діяли в Одесі, Миколаєві та Херсоні (по 2). Єдиний на губернію цирк зафіксований в Одесі. Не подано даних щодо наявності в губернії жодного народного будинку¹.

Як впливає з таблиць, складених В.П. Семеновим-Тян-Шанським² на основі матеріалів видання “Міста Росії в 1904 році”, рівень забезпечення південноукраїнського населення книгосховищами, періодичними виданнями та поліграфічними закладами в цілому був вищим ніж в інших регіонах, хоча така тенденція не простежувалася щодо кожної групи міст Півдня.

Між іншим, у контексті загальної проблематики нашого дослідження вельми показово, що турбота про влаштування театрів, бібліотек, музеїв “та інших подібного роду загальнокорисних установ” спеціально обумовлювалась як один із предметів відома міського громадського управління Міськими положеннями і 1870³, і 1892 р.⁴

Принципово важливо, що вже сама наявність у місті культурних закладів у суспільній свідомості перетворювала населений пункт на один із “центрів цивілізації”, і разом із тим зовсім не обов'язково означала, що населення “околиць” цього “центру” насправді може задовольнити тут свої культурні потреби.

Досить влучну картину сприйняття міст як культурних центрів, як “столиць” певних територій не лише в адміністративному, але і в культурному аспекті, і в той же час невідповідності провінційних міських реалій тим очікуванням, які покладалися на них сільською інтелігенцією, містить кореспонденція “Одеського Вісника” за 17 червня 1882 р., іронічна характеристика з якої («повітова столиця») винесена нами в заголовок археографічного видання, присвяченого Бердянську 1875 – 1893 рр.: “Покінчивши заняття в селі, я із задоволенням вирішив проїхати більше ста верст задля того, аби побувати в нашій повітовій столиці — Бердянську... На жаль, я

¹ Города России в 1904 году... — С. 299, 304, 309-310, 0125-0127.

² Семенов-Тян-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России. — СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1910. — С. 196-202.

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 823.

⁴ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 434.

помилився! Бердянськ своєю монотонністю навів на мене елегічні почуття, і я переконався *de facto*, що в ньому немає “життя”... В Бердянську багато місць для гуляння: морський бульвар, сквер, міський сад, театр і т.д. Театр, за відсутністю трупи, пустий; морський, або, точніше, приморський бульвар і сквер, через відсутність музики, рідко відвідується публікою. Міський сад... не створює тих умов, спираючись на які можна б було, без жалю за втраченим часом, віддатись хоча б тимчасово задоволенню. Музика, наприклад, препогана, грає далеко не завидно; до того ж, музика робить великі антракти, в період яких можна сміливо встигнути поспілкуватись з Морфеєм і знову повернутись чекати, коли вона що-небудь “вжарить”. Нерідко доводилось чути вигуки одиничних суб’єктів, які викликали музикантів до діяльності, на кшталт такого: “Панове музиканти, якщо бажаєте спати, то вже раніше вкладайтесь...”. Сама публіка також не являє собою нічого цікавого, і так звана “інтелігенція” бажає скоріше *здаватись*, ніж *бути*... Зовнішній блиск і внутрішня порожнеча — ось відмітна ознака інтелігенції”¹.

Між іншим, наведена вище цитата є показовою ще в одному аспекті: вона недвозначно демонструє, що важливими елементами культурного простору міст виступали бульвари, сквери, сади. Культурна роль цих місць чудово усвідомлювалась городянами досліджуваного нами періоду, хоча сучасні дослідники іноді не звертають увагу на перелічені складові “міського простору”, пишучи про культурний розвиток міських поселень.

Що стосується театрів, то, за спостереженням Лінднера Райнера, тоді як у сільській місцевості переважали пересувні театральні трупи, місто переживало процес професіоналізації, комерціалізації та обуржуазнення театру, ознаками чого були державне і приватне фінансування зведення цих культурних закладів, договірне врегулювання відносин між містом і підприємцем у сфері театру, відкриття останнього для широких міських кіл завдяки визначеним у договорах цінам на вхідні квитки, створення простору спілкування поза глядацькою залом завдяки роботі ресторанів та облаштуванню фойє в театральних будівлях². Певною мірою така характеристика може бути прикладена і до південноукраїнських міст 1861 – 1904 рр., хоча варто враховувати, що вона дана на матеріалах тільки великих (переважно

¹ Риниери Г. Бердянск // Одесский Вестник. — № 133. — 17.VI.1882. — С. 2-3.

² Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 330.

губернських) міст України, причому ілюструється переважно фактами, що мали місце після 1905 р.¹ Вивчення ж фактажу щодо міських поселень періоду, який нас цікавить², дає підстави констатувати, що

¹ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 329-337.

² ДАХО. — Ф. 212. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 115-116; ДАХО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 3-3 зв.; МОКМ. — Д 1094; ДАМО — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 551. — Арк. 3-3 зв., 7; ДАМО. — Ф. 231. — Оп. 1. — Спр. 1228. — Арк. 1-55; ДАЗО. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 55; БКМ. — КП 21202. — Арк. 1-2; Бериславщина: рік 1903... — С. 21-24, 50; Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга вторая: Литература и театр. — Николаев: Изд-во "ТЕТРА", 2001. — С. 159-221; Шушлянінкова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. — С. 47-48, 70-71; Бушин В.С. Нариси з історії Павлограда. — Дніпропетровськ: Ліра, 2004. — С. 127; Симферополу 200 лет (1784-1984). Сборник документов и материалов / Сост. Васильева Л.И., Кондранов И.П., Кравцова Л.П. и др. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 47-48, 64-65; Театр и зрелища // Материалы для статистики Одессы. Статистическое обозрение Одессы за 1890 г. / Статистическое бюро при Одесской городской управе. Одесское городское общественное управление. — Одесса: А. Шульце, 1892. — С. 127-132; Бацак Н. Культурно-просвітницькі заклади та громадські організації греків Північного Приазов'я (друга половина XIX – початок XX ст.). — К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. — С. 6-20; Зенкевич Х.Х. Керчь в прошедшем и настоящем. Историко-археологический и географический очерк с приложением описания достопримечательностей города и его окрестностей, хронологического указателя и статистических сведений и с рисунками. — Керчь: Типо-литография Х.Н. Лаго и К°, 1894. — С. 65; Херсону 200 лет. 1778-1978. Сборник документов и материалов. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 45, 56, 58, 70-71, 75; Коханский В. Одесса за 100 лет... — С. 131-135; Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / Печатается по изданию 1897 г. — Кировоград, 1992. — С. 119-121; На память о родном крае. История Центральной Украины в слове, красках, фотографиях и почтовых открытках / Автор-составитель Александр Чуднов. — Кировоград: "Имекс-ЛТД", 2008. — С. 220-242; Пискурев С.Е. Коллекция дореволюционных театральных афиш (1867-1916) из собрания Николаевского областного краеведческого музея // VII Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження.— Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2008. — С. 278-282; Яблоновский В. Юбилейный спектакль в Херсоне в память сороковой годовщины со дня кончины Тар. Гр. Шевченка // Киевская старина. — Т. LXXII. — 1901, январь. — С. 158-159; Малорусские народные спектакли в Одессе // Киевская старина. — Т. LXXI. — 1900, октябрь. — С. 78; Народные спектакли в Одессе // Киевская старина. — Т. LXXIX. — 1902, октябрь. — С. 181-182; Отчет Херсонской городской Управы за 1894 год / Сост. Д.Н. Горловский. — Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1895. — С. 142-144; Отчет Херсонской городской Управы за 1900 год / Сост. Д.Н. Горловский. — Херсон: Типо-литография О.Д. Ходушиной, 1901. — С. 35-36, 114-118, 333-334, 376-378, 548-553; Шкода Н.А. Українська тема у театральному житті Криму у кінці XIX ст. – на початку XX ст. // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. — Вип. 3. — Мелітополь, 2004. — С. 273-278; Галацька В.Л. Народний театр Придніпров'я XIX – XX століття // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 284-286.

поряд з описаними вище процесами¹ мало місце поширення самодіяльних театрів, які важливим аспектом своєї діяльності вважали благодійність і не формувалися виключно з комерційною метою. Звернемо увагу, що як комерціалізація театральної справи, так і міркування благодійності зумовлювали те, що театральні вистави влаштовувалися і за межами офіційних міст².

Важливою ознакою технічного прогресу стала поява в деяких південноукраїнських містах уже наприкінці XIX ст. кінематографа, хоча стрічки демонструвалися переважно в приміщеннях тих самих театрів і цирків³, або ж у пересувних балаганах. А в 1904 р. в Одесі вже були відкриті перші ілюзіони⁴.

Щодо мережі книгосховищ на Півдні України маємо наголосити, що навіть у тій неповній статистиці, що наводилася у виданні “Міста Росії в 1904 році”, відобразилося поширення цієї мережі не лише на міську, але й на сільську місцевість. У дисертаційному дослідженні Л.М. Лучки, присвяченому бібліотекам Катеринославщини другої половини XIX – початку XX ст., нарівні з бібліотекою Катеринославської повітової земської управи, міськими громадськими бібліотеками, бібліотеками науково-історичних товариств, комісій, гуртків, середніх та вищих навчальних закладів, Катеринославського історичного музею імені О.М. Поля, розглянута діяльність бібліотек початкових навчальних закладів, які діяли і на селі, народних бібліотек-читалень, історія яких на території Катеринославської губернії починалася з 80-х рр. XIX ст. і які функціонували і в міській, і в сільській місцевостях, приватних бібліотек та особових колекцій, які також існували не лише в містах. Втім, вельми показово, що попри таку

---

¹ У цьому плані вельми показовим є аналіз, що міститься в “Характеристиці економічного життя Одеси в 1891 р.”: “Завдяки існуванню театрального податку, можна судити про витрати населення на задоволення. Звичайно, зокрема, на вечірній збір в якому-небудь окремому театрі мають вплив і інтерес до п’єси, і склад трупи, і кількість та якість інших видовищ у місті, навіть стан погоди, але треба думати, що на загальне збільшення чи зменшення зборів по всіх видах видовищ у місті впливають загальні економічні умови життя населення: чим краще населення живе..., тим більше воно витрачає на задоволення” (Бориневич А. Характеристика экономической жизни Одессы в 1891 г. // Новороссийский календарь на 1893 год... — С. 196).

² Див., зокрема: ДАДнО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 365 а. — Арк. 23.

³ Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга вторая: Литература и театр. — Николаев: Изд-во “ТЕТРА”, 2001. — С. 222.

⁴ Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т. Одеса на злам століть (кінець XIX – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. — Одеса: Маяк, 1998. — С. 208.

не суто міську специфіку книгосховищ, Людмила Миколаївна, формулюючи актуальність свого дослідження, пише саме про актуальність вивчення історії бібліотек як важливого елемента культурно-освітнього простору в контексті модернізаційних процесів, “прикметами яких був розвиток міських форм життя, формування міської освіти”. Тут же підкреслюється, що індустріалізація та урбанізація були пов’язані з прирощенням освітніх та культурних знань, посиленням культурних осередків¹.

Як важливі ознаки культурного розвитку населених пунктів, і в той же час як сфери, в яких досить наочно проявлялася контрольованість комунікації, формування “суспільства” і “громадської думки” державою, можуть розглядатися видання і розповсюдження газет і журналів, поліграфічна справа².

Динаміка зміни чисельності і розширення спектра періодичних видань Південної України, простежена у начерках історії і бібліографічному показнику “Дореволюційна періодична преса Таврійської губернії (1838–1916)”, певною мірою може служити індикатором і розгортання модернізаційних процесів у регіоні, і безпосередньо поглиблення процесів урбанізаційних. Тоді як до 1860-х рр. періодика була представлена переважно губернською пресою, згодом стали з’являтися видання статистичних комітетів, церковні, земські, національні та наукові видання, з кінця 1870-х рр. — приватні газети в губернському, а з 1880-х — і в повітових містах. Між іншим, саме в містах виходила і сільськогосподарська періодика³. Звернемо увагу, що періодика Херсонщини у своєму розвитку випереджала і Таврійську, і Катеринославську губернії (зокрема тут видове різноманіття видань було доволі представницьким уже в другій третині

¹ Лучка Л.М. Бібліотеки у культурно-освітньому просторі Катеринославщини другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Л.М. Лучка. — Дніпропетровськ, 2010. — С. 1.

² Див., зокрема: Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга третья: Музыкальная и художественная культура. Градоначальство. Музеи и памятники. Печать. — Николаев: Изд-во “ТЕТРА”, 2002. — С. 172-192, 194-197; Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.): Монография. — Одесса: Астропринт, 2002. — 408 с.

³ Хоменок О.С. Дореволюционная периодическая печать Таврической губернии (1838-1916): очерк истории и библиографический указатель. — Одесса: АОБАХВА, 2003. — 180 с.

XIX ст.), хоча таку першість губернія тримала майже виключно завдяки Одесі¹.

Розвиток видання і розповсюдження газет і журналів, поліграфічної справи великою мірою стримувався неусипним контролем органів влади, в компетенції яких знаходилося надання дозволів на заснування друкованих органів, а також цензурою друкованих видань².

В архівосховищах Південної України нами виявлена ціла низка справ про розгляд дозволів на публікацію періодичних видань і відкриття типографій³. Причому в багатьох із них містяться відмови. За підрахунками, які зробив О.С. Хоменок, лише по Таврійській губернії впродовж цікавого йому періоду (1838 – 1916 рр.) не вдалося отримати дозвіл на видання 50 газет та журналів⁴. У 1861 – 1904 рр. було відмовлено у дозволі на видання 21 друкованого органу.

При цьому не зовсім коректним є формулювання Лінднера Райнера, який, посилаючись на Луїджі Віллари і пишучи, що провінційна преса особливо сильно потерпала від цензури, зазначає: “У столичних містах ще можна було зустріти нові засоби розповсюдження інформації підривного характеру (насамперед, у формі нелегальних газет або листівок), на периферії місцева влада ретельно пильнувала за всіма публікаціями у пресі”⁵. Адже поява листівок і пильнування влади за публікаціями в пресі аж ніяк не були взаємовиключаючими чинниками життя і центральних, і “периферійних” міст. У архівах зберігається велика кількість документальних свідчень того, що в містах південноукраїнського регіону (який Райнер знову ж таки не зовсім коректно називає “південно-західними губерніями”) в період до

---

¹ Перелік видань, що виходили в регіоні у зазначений період, див.: Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона... — С. 399-403.

² Вельми симптоматичним для стану і свободи слова, і місцевого самоврядування можна вважати формулювання щодо умов дозволу в 1892 р. на видання газети “Відомості Єлисаветградського міського громадського управління”: “з тим, щоб у “Відомостях” не обговорювались як постанови міст і земств, так і ті, що до їх стосуються, адміністративні розпорядження” (ДАКО. — Ф. 78. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 2).

³ Див., зокрема: ДАКО. — Ф. 78. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 1-2; ДАДнО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 1-2 зв.; ДАДнО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 1-182; РГИА. — Ф. 1287. — Оп. 38. — Спр. 2388. — 8 арк.

⁴ Хоменок О.С. Дореволюционная периодическая печать Таврической губернии... — С. 55-56.

⁵ Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... — С. 326-327.

революції 1905 р. діяли нелегальні типографії, поширювались нелегальна література і листівки¹.

Із виданням газет і журналів, поліграфічною справою був тісно пов'язаний такий аспект культурного життя, як розвиток художньої літератури. У ньому досить чітко відобразилась та роль, яку відігравали міста в соціокультурному просторі Південної України. Саме ці населені пункти слугували місцями міжособистісної комунікації письменників, саме в містах видавались їхні твори. Крім того, цілком логічно, що саме міста регіону обов'язково відвідувались тими письменниками з-поза меж Півдня, які прибували сюди по справах чи навіть проїздом.

При цьому далеко не всі майстри художнього слова були вихідцями з міст. Тож на південноукраїнських матеріалах повною мірою підтверджується теза про те, що генії може і народжуються на селі, але їхній талант знаходить розвиток у містах. Втім, письменники аж ніяк не зациклювались виключно на “міському просторі”, маючи джерелом натхнення і сільську місцевість. Причому тісний зв'язок із селом далеко не обмежувався діяльністю письменників лише народницького спрямування. Підставами для таких спостережень є вивчення чисельних досліджень, присвячених біографіям та творчості письменників, так чи інакше пов'язаних із Південною Україною. При цьому ми не ставили перед собою завдання формування списку таких осіб, зважаючи на те, що подібний аспект висвітлюється як чи не в кожному краєзнавчому виданні, присвяченому тому чи іншому місту регіону, так і в дослідженнях, присвячених іншим складовим Півдня (зокрема тільки автори видання “Начерки історії культури Південного Побужжя” виявили близько 200 імен письменників, пов'язаних із Миколаївщиною, причому більшість з них діяла саме в XIX – на початку XX ст.)².

Спостереження щодо взаємозв'язку міст і художньої літератури багато в чому можна прикласти до музичного аспекту культурного життя, що знаходив втілення в діяльності в регіоні композиторів,

¹ ГАРФ. — Ф. 94. — Оп. 1. — Спр. 9. — 7+1 арк.; ЦДІАК України. — Ф. 354. — Оп. 1. — Спр. 3. — 186 арк.; ЦДІАК України. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 5. — 141 арк.; ЦДІАК України. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 37. — 8 арк.; ЦДІАК України. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 57. — 209 арк.; ЦДІАК України. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 58. — 267 арк.; ЦДІАК України. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 59. — 131 арк.; ЦДІАК України. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 86. — 9 арк.; ЦДІАК України. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 91. — 18 арк.

² Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга вторая: Литература и театр. — Николаев: Изд-во “ТЕТРА”, 2001. — 286 с.

співаків і музикантів. Тут лише звернемо увагу, що при наявності доволі різноманітних пластів музичної культури (починаючи з повсюдного поширення народної музики і співу, поширеності як на селі, так і в міських поселеннях церковного співу при храмах і закінчуючи музикою класичною, що виконувалася заїжджими та місцевими знаменитостями) саме міста серед усіх населених пунктів Півдня зберігали за собою безумовну першість як місця і зосередження, і комунікації саме професійних співаків та музикантів¹.

Не обмежувалося рамками “міського простору” й образотворче мистецтво, хоча саме тут оселялася більшість художників, тут організовувалися художні виставки і тут, і в приватних художніх школах, і на уроках малювання в середніх навчальних закладах мешканці регіону оволодівали навичками образотворчого мистецтва². Звернемо увагу на відзив видатного мариніста, феодосійця І.К. Айвазовського, згідно з яким “південь Росії і Крим рясніє самородними талантами по всіх галузях мистецтв”. Саме так Іван Константинович обґрунтовував свій намір створити школу живопису в Одесі³.

Міським явищем залишалися музеї⁴. Разом із тим, діяльність цих культурних установ не обмежувалася “міським простором”. Зокрема,

¹ Див., зокрема: Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга третья: Музыкальная и художественная культура. Градоначальство. Музеи и памятники. Печать. — Николаев: Изд-во “ТЕТРА”, 2002. — С. 6-78; Шушлянікіова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія... — С. 71; Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т. Одеса на зламі століть... — С. 195-202; Дерибас А.М. Старая Одесса. Забытые страницы: Ист. очерки и воспоминания. — К.: Мистецтво, 2005. — С. 352-354; Николаеву 200 лет, 1789-1989: Сб. документов и материалов / Гл. арх. упр. при Совете Министров УССР, Парт. арх. Николаев. обкома Компартии Украины, Гос. арх. Николаев. обл.; Сост.: И.А. Быченков и др.; Редкол.: В.И. Матвеев (отв. ред.) и др. — Киев: Наук. думка, 1989. — С. 54-55.

² Див., зокрема: Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга третья: Музыкальная и художественная культура. Градоначальство. Музеи и памятники. Печать. — Николаев: Изд-во “ТЕТРА”, 2002. — С. 82-118; Шушлянікіова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія... — С. 47; Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т. Одеса на зламі століть... — С. 171-177; Дерибас А.М. Старая Одесса. Забытые страницы: Ист. очерки и воспоминания. — К.: Мистецтво, 2005. — (С. 303-305.

³ Иван Константинович Айвазовский и его ХЛП-х летняя художественная деятельность // Русская старина. — Т. XXIII. — 1878. — С. 303.

⁴ Див., зокрема: Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга третья: Музыкальная и художественная культура. Градоначальство. Музеи и памятники. Печать. — Николаев: Изд-во “ТЕТРА”,

як доводить Т.О. Гребінник, два, з трьох розташованих у губернських містах Півдня, земських природничо-історичних музеї (Таврійський і Херсонський) однією з головних сфер діяльності мали ентомологічні дослідження, надання практичної допомоги місцевому сільському господарству в питаннях захисту рослин. Саме формування ентомологічних, так само як і фауністичних та флористичних, колекцій передбачало роботу в сільській місцевості. Та й у третьому природничо-історичному музеї регіону, який завдяки Д.І. Яворницькому набув переважно історичного спрямування, були сформовані колекції флори, фауни, неорганічної природи, заснований дендрологічний скверик¹. Тісне спілкування з населенням сільської місцевості передбачало діяльність з поповнення історичних колекцій. Про міську специфіку музеїв, і в той же час про наявність низки каналів їхньої комунікації з сільською місцевістю свідчать і матеріали біобібліографічного дослідження “Музейна справа в Криму та її дбайливці (XIX – початок XX століття)” А.А. Непомнящого².

Вельми показово, що при влаштуванні деяких музеїв у пошуках фінансування ставка робилася на населення саме міст, а не сільської місцевості. Так було, зокрема, із створенням військового музею в Севастополі в пам'ять оборони цього міста. На влаштування музею була дана імператорська згода, а один із захисників міста, Тотлебен, надав для нього приміщення в тому будинку, де він жив під час облоги. Для облаштування ж музею було вирішено відкрити підписку, і Таврійський губернатор з цього приводу писав, що Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор “має безсумнівну надію, що особи, які знаходяться по службі по різних відомствах Таврійської губернії, так само як і купецтво, завжди готове на жертви заради користі та

2002. — С. 152-164; Шушлянікова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія... — С. 46; Гребінник Т.О. Земські природничо-історичні музеї Півдня України: організація та природознавча діяльність (60-ті роки XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 “Історія науки і техніки” / Т.О. Гребінник. — К., 2002. — 20 с.; Коханский В. Одесса за 100 лет... — С. 179-181.

¹ Гребінник Т.О. Земські природничо-історичні музеї Півдня України... — С. 10-11; Гребінник Т.О., Савчук В.С. Природознавча діяльність обласного музею ім. О.М. Поля у Катеринославі: плани і реальність // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 290-291.

² Непомнящий А.А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века). Библиографическое исследование. — Симферополь: Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского, 2000. — 360 с.

слави батьківщини, і загалом мешканці міст ввіреної мені губернії побажають взяти участь у здійсненні цього патріотичного починання”. Підписка губернським правлінням була відкрита, але по проходженні більше року у справі з’явилася резолюція: “Оскільки бажаючих на цю підписку немає, то і справу цю вважати закінченою і здати своєчасно в архів для зберігання”¹.

Специфічною ознакою міського культурного простору були пам’ятники можновладцям, військовим і діячам культури², встановлення яких можна розглядати як вияв “політики пам’яті”, “регулювання історії” на потребу влади³. Між іншим, вельми показово, що намагаючись продемонструвати охоплення своїм дослідженням території не лише міста Миколаєва (саме чие культурне життя головним чином і описується), автори трьохтомника “Начерки історії культури Південного Побужжя” написали: “На завершення — про пам’ятники, встановлені в сільській місцевості. Їх було не так вже багато, але вони все-таки були”⁴. Але як приклади наводяться

¹ ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7524. — Арк. 1-3.

² Див., зокрема: РГИА. — Ф. 1284. — Оп. 187. — 1900 г. — Спр. 8. — 5 арк.; Столетие Одессы. С портретами административных и общественных деятелей и с видами Одессы. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1894. — С. 70; Исторический очерк основания и развития г. Одессы // Труды Одесского статистического комитета. Выпуск III-й. — Одесса: Тип. П. Францова, 1870. — С. 83-84; Симферополю 200 лет (1784-1984)... — С. 57; Симферополь. 1784-2007. Альбом. — Симферополь: ООО “Салва”, 2007. — С. 70; Машуков В. Воспоминания о городе Екатеринославе (1887-1910 гг.). — Екатеринослав: Тип. Губернского земства, 1910. — С. 20-23; К вопросу о сохранении памятников исторических лиц // Киевская старина. — Т. XXXV. — 1891, октябрь. — С. 136-137; Отчет Херсонской городской управы за 1904 год. — Херсон: Тип. “Юга”, 1905. — С. 4; Бабенко Г.А., Дюличев В.П. Симферополь — город пользы. — Симферополь: б. и., 2007. — С. 267; Гуркович В.Н. Уникальная архивная находка документов о судьбе сокрушенного в 1917 году памятника Александру III в Феодосии // Историческое наследие Крыма. 2008. — № 22-23. Памятники Крыма. Спецвыпуск: Сводный том по материалам журнала “Историческое наследие Крыма” № 1-21, 2008. — Симферополь, 2008. — С. 241-243; Одеса козацька. Наукові нариси. — Видання друге, змінене і доповнене. — Одеса: Фенікс, 2008. — С. 108; Гейман В. Иван Константинович Айвазовский к столетию со дня его рождения // ИТУАК. — № 55. — Симферополь: Тип. Таврического губернского земства, 1918. — С. 195; Мурзакевич Н. Донесения Обществу // ЗООИД. — Т. 8. — Одесса, 1872. — С. 321-322.

³ Яковенко Н. Вступ до історії. — К.: Критика, 2007. — С. 260-262.

⁴ Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга третья: Музыкальная и художественная культура. Градоначальство. Музеи и памятники. Печать. — Николаев: Изд-во “ТЕТРА”, 2002. — С. 170.

пам'ятники в Богоявленську та Кантакузівці, які мали офіційний статус відповідно посаду і містечка, тобто саме міських поселень.

Якщо ж казати про пам'ятники в більш широкому розумінні (об'єкти історико-культурної спадщини), то вони були представлені як у містах, так і за межами “міського простору”, хоча опікувались їхнім збереженням більшою мірою саме освічені городяни¹.

Щодо освічених городян і їх ролі в культурному житті міст, то на особливу увагу заслуговує стаття О.І. Журби, який пише про важливу роль Д.І. Яворницького в тому, що Катеринослав наприкінці XIX ст. впевнено став не лише індустріальним центром імперії, але й потужним інтелектуальним та культурним осередком: Дмитро Іванович був “одним з яскравих представників “першого набору” нової катеринославської інтелігенції, яка на межі століть заклала підвалини процесу становлення науково-освітніх та інтелектуальних структур модерного міста”². Саме тому О.І. Журба поставив питання необхідності вивчення особистості Д.І. Яворницького в контексті урбанізаційних досліджень (щоправда, сам дніпропетровський науковець при цьому обмежився лише окресленням проблеми, заявивши, що не претендує на її вичерпне розкриття)³. У зв'язку з цим вельми перспективним вважаємо і вивчення культурно-інтелектуального середовища південноукраїнських міст із застосуванням “мережевого підходу”, в контексті якого останнім часом

¹ Див., зокрема: Стрижова І.А. Повне Зібрання законів Російської імперії — джерело вивчення процесу становлення пам'яткоохоронної справи в південноукраїнських землях (Новоросійський край) у XIX ст. // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2009. — № 7 (85). — С. 5-13; Стрижова І.А. Історичні умови та напрямки пам'яткоохоронних досліджень кінця XIX – початку XX ст.: Катеринославська вчена архівна комісія // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 6. — Дніпропетровськ: НГУ, 2009. — С. 138-145.

² Журба О.І. Д.І. Яворницький і формування модерного обличчя Катеринослава // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 3. — Дніпропетровськ: НГУ, 2006. — С. 147-148.

³ Журба О.І. Д.І. Яворницький і формування модерного обличчя Катеринослава...

плідно працює І. Колесник¹ і який використовує С. Абросімова саме при вивченні мереж інтелектуальних зв'язків Д.І. Яворницького².

У зв'язку із визначенням ролі міст Південної України як наукових центрів звернемо увагу, що останнім часом з'явився напрям в урбаністиці, який умовно йменується міською історією науки (“urban history of science”) і фактично поєднує історичну урбаністику та історію науки, що відкриває нові перспективи для кожної з них. Міста розглядаються як такі, що активно впливали на формування і наукових практик, і наукових знань. Такі “храми знань”, як бібліотеки, музеї тощо розцінюються не лише як пасивні складові “міського простору”, де наукові знання продукувались або зберігались, але і як суб'єкти активного конструктивного творення цих знань. Досліджуючи сфери взаємодії науки і міст XIX–XX ст., Свен Діріг, Йенс Лачманд та Ендрю Мендельсон проаналізували такі їх аспекти, як зв'язок між науковим досвідом і міською політикою, роль науки в культурній репрезентації міста, включення наукової діяльності в соціальну та матеріальну інфраструктуру міста, взаємодія науки та міської повсякденності, причому констатували, що це — лише декілька з чисельних шляхів, якими наука і місто співіснують і формують один одного. Німецький, голландський та англійський дослідники дійшли висновку, що більшість наукових та технологічних інновацій цього періоду з'явилися саме в міському контексті; наука сформувала міський образ життя — від розвитку транспорту і засобів комунікації до реорганізації соціального, географічного та архітектурного простору відповідно до вимог і досягнень інженерної думки, картографії, медицини, соціальних досліджень, адміністративних інновацій тощо. Тож, згідно зі згаданими авторами, міста і самі по собі можуть розцінюватись як наукові конструкції³. Така постановка питання певною мірою правомірна і щодо міст Південної України; більшість аспектів взаємодії науки і міст, конкретизованих Свенем Дірігом,

---

¹ Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки/ Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. — Вип. 4. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 54-88; Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 596 с.

² Абросімова С. Д. Яворницький: мережі інтелектуальних зв'язків // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки/ Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. — Вип. 4. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 417-436.

³ Dierig Sven, Lachmund Jens, Mendelsohn J. Andrew. Introduction: Toward an Urban History of Science // Osiris. — 2-nd Series. — Vol. 18: Science and the City. — 2003. — Pp. 1-19.

Йенсом Лачманом та Ендрю Мендельсоном, можна простежити і на матеріалах південноукраїнського “міського простору”, що, між іншим, є підтвердженням розвитку міст регіону в загальноєвропейському контексті. Сама модернізація, яку переживав Південь у досліджуваній нами період, однією зі складових мала зростання ролі науки. Разом із тим, ми не маємо підстав стверджувати, що в другій половині XIX – на початку XX ст. рівень впливу науки на розвиток міст Півдня був таким вирішальним, як це можна припустити на підставі розглянутого вище дослідження. Звичайно, якщо апіорно не виходити з тези, що міста за своєю суттю є штучними утвореннями, на противагу селам, які є “природним”, “органічним” середовищем існування людей. Не маємо підстав і абсолютно протиставляти рівень впливу науки на розвиток міст і сільської місцевості. Наочним проявом тісного зв’язку науки з неміською місцевістю є науково-практична діяльність гірничих інженерів, яка стала вагомим внеском у розвиток населених пунктів Донбасу періоду, що нас цікавить¹.

Звернемо увагу і на цілу плеяду науковців, які і в рамках уже згадуваної діяльності наукових товариств і музеїв, і поодиночі здійснювали польові дослідження в сільській місцевості. Я.П. Новицький, Д.І. Яворницький, І.І. Манжура², Г.А. Залюбовський³ — тільки деякі представники цієї плеяди. З іншого боку, не варто забувати і про те, що багато науковців мешкали по своїх маєтках на селі, при цьому будучи членами розташованих у містах вчених товариств (однією з таких осіб був відомий економіст, статистик, педагог і громадський діяч Катеринославщини М.О. Каришев, який після відставки оселився в своєму маєтку в селі Олександрівці Олександрівського повіту)⁴. Згадаймо й той факт, що в сільській

¹ Довжук І.В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): Монографія. — Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. — С. 284; Подов В.И., Курило В.С. История Донбасса: В 3 т. — Т. II. Донбасс в XIX веке. — Луганск: Альма-матер, 2004. — С. 267-276.

² Бьков Н. Ив. Ив. Манжура. Украинский этнограф и поэт. (1851-1893) // ЛЕУАК. — Вып. VI. — Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1910. — С. 13-37; Марфобудінова М.М. Фольклористична діяльність І. Манжури на Катеринославщині й сучасний фольклорний процес // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 165-171.

³ Данилов В.В. Памяти Г.А. Залюбовского // ЛЕУАК. — Вып. V. — Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1909. — С. 108-111.

⁴ Марутян Р.Р. Громадсько-просвітницька та наукова діяльність М.О. Каришева: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Р.Р. Марутян. — Запоріжжя, 2001. — С. 7.

місцевості, як і в містах, розміщувалися бази наукових спостережень (зокрема метеорологічні станції, мережа яких на прикладі того ж Олександрівського повіту досліджена Л.А. Єрохіною)¹.

Таким чином, ми не можемо казати про повну ізольованість села від міста в культурній сфері. Втім, маємо підстави поставити під сумнів тезу Б.М. Миронова про те, що культурний розкол суспільства не проходив по лінії місто-село². Впродовж досліджуваного нами періоду міста Південної України дійсно виступали культурними центрами, де зосереджувалась абсолютна більшість і закладів культури, й осіб, професійно зайнятих у відповідній сфері. Переважно саме через міста Південь підтримував культурні зв'язки з іншими регіонами України, в цілому Російської імперії та із закордоном. Роль міст як “центрів цивілізації” вкоренилась і в суспільній свідомості, хоча реалії цілої низки міських поселень, особливо у 1860 – 1870-і рр., ще не давали підстав розглядати їх саме в такій якості. Самі періодика, інша друкована продукція, що видавалася в містах, науковці, митці, гастролюючі артисти стали трансляторами, провідниками культури на селі, так само як ними були і культурні установи, розташовані в містах. Друга половина XIX – початок XX ст. стала періодом, коли мережа культурних установ регіону зазнала важливих трансформацій, поширюючись і на населені пункти, які до того не мали відповідних закладів, і в той же час урізноманітнюючись у містах, де бібліотеки та деякі інші культурні установи були створені в більш ранній період. Причому рівень забезпечення населення Півдня періодикою, бібліотеками, читальнями, іншими культурними закладами був вищим, ніж у середньому і по Україні, і по імперії в цілому.

5. Роль міських поселень у розбудові закладів освіти на Півдні України

Надзвичайно важливими складовими соціокультурного простору, наявність або відсутність яких великою мірою слугувала критерієм “цивілізованості” населених пунктів, були освітні заклади. При цьому такий вид соціальної активності, як заняття у сфері освіти, традиційно

---

¹ Єрохіна Л.А. Создание системы метеонаблюдений на примере метеостанций Александровского уезда // Музейний Вісник — № 8. — Запоріжжя, 2008. — С. 128-133.

² Миронов Б.Н. Историческая социология России: Учебн. пособие / Под общ. ред. В.В. Козловского. — СПб.: Издательский дом С.-Петербур. ун-та; Интерсоцис, 2009. — С. 238.

прийнято розглядати як складову міського образу життя. Тож у контексті цікавої нам проблематики важливо простежити не лише розбудову мережі освітніх установ безпосередньо в міських поселеннях, але й її розширення у сільській місцевості, зважаючи на значущість тези Луїса Вірта про те, що урбанізація — це, зокрема, “той рух до образів життя, що вважаються міськими, який проявляється у людей скрізь, де вони опиняються в радіусі зачаровуючих впливів, що виходять від міста”¹.

Ми не можемо погодитись із тезою Л.В. Кошман, що “із міського соціального інституту початкова школа ставала загальноросійським”². Річ у тім, що початкова освіта і в дореформений період не була суто міським явищем, хоча коло охоплених нею осіб залишалося вельми вузьким. Достатньо згадати, що в 1850-х рр. у Херсонській губернії діяло 36, а в Таврійській — 32 парафіяльні училища. Причому переважна більшість парафіяльних училищ Таврійської губернії знаходилася в казенних селищах: із 32 таких навчальних закладів 27 діяли в казенних, 1 — в поміщицькому селищі, 2 — в болгарських колоніях і тільки 2 — в містах. Із 36 училищ Херсонської губернії в казенних селищах знаходилось 17, в селищах поміщицьких — 4, в болгарських колоніях — 7, в адміралтейських селищах — 2. В Катеринославській губернії у 1855 р. кількість сільських парафіяльних училищ у поселеннях відомства Міністерства державного майна дорівнювала 39. Ще два училища діяли в населених пунктах відомства Луганського гірничого заводу і два — в поміщицьких селах. На 1860 р. у Катеринославській губернії в школах при храмах і монастирях навчалось 1507 хлопчиків і 83 дівчини, що становило 0,18 % від чисельності православного населення. На території Херсонської і Таврійської губерній на той же час у сільських школах, підвідомчих Міністерству державного майна, навчалися загалом 1662 хлопчики і 600 дівчат, тобто 0,2 % від православного населення. І тільки в 1861 р. кількість церковних шкіл, а отже, і відсоток осіб, які навчалися у них, почали значно зростати: після проголошення маніфесту від 19 лютого

¹ Вирт Л. Урбанизм как образ жизни // Вирт Л. Избранные работы по социологии. Сборник переводов / РАН ИНИОН. Центр социальных научно-информационных исследований. Отдел социологии и социальной психологии. / Пер. с англ. Николаев В.Г.; Отв. ред. Гирко Л.В. — М.: ИНИОН, 2005 — С. 97.

² Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты / Л.В. Кошман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. — С. 118.

питання влаштування таких закладів було поставлено під особистий контроль імператора, якому варто було щомісячно доповідати про успіхи в цій справі¹.

Доволі показовою щодо сприйняття специфіки ситуації з освітою в регіоні станом на початок 1860-х рр. є характеристика, дана в “Матеріалах для географії і статистики Росії” по Херсонській губернії: “Немає даних, за якими можна було б з точністю визначити ступінь освіченості краю, що описується, але, порівнюючи склад його населення з іншими губерніями імперії, ми доходимо доволі сприятливого висновку... Дворяни всі писемні; про духовенство нема чого й казати; поміж купцями неосвічені знайдуться хіба що серед тих, хто нещодавно перейшов у купецтво з нижчого стану. Тутешні євреї далеко стоять вище за освітою своїх одноплемінників західних губерній... Розкольники, караїми, німці-лютерани і реформати, більша частина греків і болгар чудово знають грамоту. У військовому поселенні та казенних селах, так само і в усіх колоніях загалом, начальство звертало особливу увагу на поширення писемності і вже досягло добрих результатів”. Крім того, упорядник видання повідомляє, що місцеві військові заклади щорічно готували велику кількість учнів, які згодом служили саме в цьому краї, і тут же осідали після виходу у відставку. До того ж “провідником освіченості” була обширна торгівля міст регіону, яка притягувала велику кількість писемних осіб. При цьому підкреслювалось, що “майже половина або принаймні третина” місцевого писемного населення не володіє “російською, особливо гражданською печаттю”, і робився висновок: “Отже, сприятливе відношення писемності створилось тут лише тому, що до складу місцевого населення увійшло багато іноземців; прагнення ж до освіченості в нашому рідному населенні настільки ж слабке, як і в інших місцях Росії, де турбота про освіту майже повністю віддана урядовій ініціативі”². Маємо констатувати, що такі узагальнення, зроблені більшою мірою на гіпотетичних припущеннях, а не на цифрових матеріалах, мають свої хиби, хоча тенденції тут відзначені доволі вдало (і перше, і друге доволі чітко помітно при зіставленні наведених вище характеристик із статистичними матеріалами 1860-х рр.).

---

¹ Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України... — С. 337-340, 346.

² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт... — С. 601-602.

Модернізаційні процеси 1860-х – початку 1900-х рр. внесли суттєві корективи в ситуацію зі станом освіти в Південній Україні.

За даними, опублікованими у 1867 р., на весь Одеський навчальний округ, який охоплював територію, значно ширшу, аніж Південна Україна, по відомству Міністерства народної освіти нараховувалось чоловічих навчальних закладів: 1 ліцей (Рішельєвський), 9 гімназій, 33 повітових училищ, 21 єврейське училище; жіночих — 1 училище 1-го розряду і 8 повітових училищ. Крім того, тут діяло 76 парафіяльних училищ зі змішаним контингентом учнів¹. Більш точні дані знаходимо в “Новоросійському календарі на 1867 рік”. Згідно з ними, у 1865 – 1866 навчальному році діяли Новоросійський університет; по Одеській дирекції — 2 чоловічі і 3 жіночі гімназії, 10 пансіонів, 3 школи при церквах іноземних сповідань, школа при вірменській церкві, грецьке комерційне училище, комерційне училище, 2 чоловічі, 3 жіночі і 1 змішана школа, повітове училище, 16 парафіяльних училищ, 5 єврейських училищ, талмуд-тора, громадське караїмське училище; по Херсонській дирекції: по 1 чоловічій і жіночій гімназії, 5 повітових училищ, 9 парафіяльних училищ, 2 жіночих училища 2-го розряду, 2 казенні єврейські училища 1-го розряду, 11 пансіонів (з них 4 єврейські), 11 приватних шкіл, талмуд-тора; по Катеринославській дирекції: по 1 чоловічій і жіночій гімназії, 6 повітових училищ, 2 парафіяльних училища, 2 жіночі училища 2-го розряду, 6 казенних єврейських училищ 1-го розряду, 8 пансіонів (з них 3 єврейські), 4 приватні жіночі школи. До Таганрозької дирекції з південноукраїнських навчальних закладів відносились маріупольські парафіяльне училище, 2 жіночі пансіони і 1 жіноча школа; до Таврійської дирекції — 1 чоловіча гімназія, 8 повітових училищ, 9 парафіяльних училищ, казенне єврейське училище, жіноче училище, 6 жіночих пансіонів, єврейська приватна школа, чоловіча приватна школа, бес-медраш, 2 талмуд-тори, 24 хедерів, вірменське училище; по Керченській дирекції — 1 реальна чоловіча гімназія, 2 парафіяльні училища, казенне єврейське училище 1-го розряду, талмуд-тора, 2 жіночі пансіони, 7 хедерів; по управлінню Миколаївських училищ — 1 реальна чоловіча гімназія, повітове училище, парафіяльне училище, 2 жіночі училища, жіночий пансіон, приватна чоловіча школа, 6 шкіл грамотності, єврейська школа, училища наочної освіти, 6 народних

¹ Календарь на 1867 год / Изд. Н.Г. Овсянникова. — СПб.: Печатня В. Головина, 1866. — С. 100.

училищ в пригородах, талмуд-тора. По лінії відомства закладів імператриці Марії на Півдні діяли Одеський інститут шляхетних дівчат, Одеське міське дівоче училище і Керченський дівочий інститут; по духовному відомству християнських сповідань — 2 семінарії, 7 повітових училищ, училище для дівчиць духовного звання при Одеському жіночому Архангело-Михайлівському монастирі; по Морському відомству — по 1 чоловічій і жіночій ремісницькій школі. Крім того, в Одесі діяли фельдшерська школа при лікарні і сирітський будинок із виховним закладом. Вкрай важливо, що всі (за винятком Нікопольського парафіяльного училища) вищеперелічені навчальні установи, стосовно яких було зазначено місцезнаходження, розташовувалися в офіційних містах. Разом із тим, на Півдні знаходилось 190 шкіл та училищ у казенних селищах Катеринославської губернії; по Херсонській губернії відповідний показник не зазначений, хоча є дані, що в таких закладах тут навчалось 873 особи. Не наведена кількість навчальних закладів по колоніальному відомству, хоча при цьому зазначено, що в них навчалось 16497 хлопців і 14250 дівчат¹.

Справа і розширення мережі освітніх установ, і їхнього утримання поступово все більше ставала залежною не від урядової, але від місцевої ініціативи. На це суттєво вплинули зміни законодавства, що відбувалися в загальному контексті “великих реформ” і наступних етапів трансформування імперії. Вельми важливо, що піклування про народну освіту називалося предметом відання міського громадського управління Міськими положеннями 1870 р.², 1892 р.³ і земства — Положенням про губернські і повітові земські заклади⁴.

Загалом у Повному Зібранні законів Російської імперії за період, що нас цікавить, нараховано 30 законодавчих документів щодо Новоросійського університету, 6 — Рішельєвського ліцею, 3 — Катеринославського вищого гірничого училища, 12 — Керченського Кушніківського інституту, 7 — Одеського інституту шляхетних дівчат, 45 — гімназій, 34 — прогімназій (з них 4 — військових), ще 13 — безпосередньо жіночих гімназій та прогімназій, 3 — духовних семінарій, 7 — учительських семінарій, 8 — військових училищ (з них

¹ Статистические таблицы Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 год... — С. 78-85.

² ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — С. 823.

³ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XII. — С. 433.

⁴ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIX. — Отд. I. — С. 2.

6 — Єлисаветградського кавалерійського училища), ще 32 — юнкерських училищ, 3 — юнкерських класів, 6 — штейгерських шкіл, 18 — комерційних училищ, 14 — ремісницьких училищ і шкіл, 17 — реальних училищ, 13 — міських училищ, 3 — Одеського училища торговельного мореплавства, 10 — Херсонського земського сільськогосподарського училища, 9 — початкових народних училищ, 3 — єпархіального жіночого училища, 8 — нижчих сільськогосподарських шкіл, 8 — церковнопарафіяльних училищ і шкіл. Крім того, окремі законодавчі документи стосувалися народних шкіл, художнього училища Одеського товариства красних мистецтв, Херсонського училища малого (згодом — далекого) плавання, морехідних класів, училища глухонімих, медресе, мектебе, татарської учительської школи, сільських болгарських шкіл, гірничого училища С.С. Полякова, Одеської школи садівництва і городництва, караїмського духовного училища в Євпаторії, школи рульових і сигнальників у Миколаєві, школи мукомелів в Одесі, мінної школи в Чорноморському флоті, Керч-Єнікальської торгової школи, фельдшерських шкіл тощо. Ще у 89 документах йшлося про питання стипендії.

Самі ці законодавчі документи досить чітко відображають усі коливання державної політики в освітній сфері, які великою мірою зумовлювали і той прогрес, що мав місце у зазначеній сфері, і ті складності і перепони, що ставали на шляху поширення освіти.

Втім, не лише законодавчими приписами обумовлювалося те, що влаштування в місті нових і підтримка вже існуючих освітніх установ все більшою частиною “освіченого суспільства” стали розглядатись як справа честі, як активність, завдяки якій населений пункт отримував право дійсно вважатися культурним центром. Досить яскравим, і в той же час типовим прикладом того, як місцева громадськість виступала і ініціатором розширення мережі навчальних установ, і фінансувала цю справу, керуючись міркуваннями необхідності підняття загального рівня освіченості населення і створення можливостей для навчання дітей на місці, без потреби їхати до інших міст, є розгортання подій навколо створення та утримання чоловічої гімназії в Бердянську¹. Адже

¹ Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В.М. Константінова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I. — К.: “Освіта України”, 2006. — 528 с.; Бердянська чоловіча гімназія (1901 – 1919 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова //

згідно зі “Статутом гімназій та прогімназій відомства Міністерства народної освіти” 1871 р.¹ влаштування гімназій у повітових містах не розглядалось як обов’язкове. Для того, щоб документ виконувався, було достатньо існування однієї гімназії на губернію. Розпорядженням Міністра народної освіти гімназії та прогімназії мали влаштовуватися там, “де за чисельністю та потребами народонаселення вони визнані будуть потрібними”. Тому дозволялося мати в одному місті кілька гімназій. Бердянськ якраз і став одним із таких населених пунктів: у період, який розглядається, в ньому, крім чоловічої гімназії, діяли ще два жіночі середні навчальні заклади. “Статут...” не визначав однозначно і джерело, з якого мали фінансуватися гімназії. Згідно з параграфом сьомим останні утримувались або за рахунок уряду, або із коштів громад, станів та приватних осіб. Тож більша частина витрат, пов’язаних з Бердянською чоловічою гімназією, покривалася саме з місцевих коштів (крім величезної суми, витраченої на будівництво гімназійного корпусу, місто і земство щорічно виділяли відповідно 14 860 та 3 800 крб. на утримання закладу, в той час як із державного бюджету надавалось лише 4 600 крб.). Не дивно, що і самі бердянці, і високі посадовці, які відвідували місто, неодноразово підкреслювали, що чоловіча гімназія зобов’язана своїм існуванням місцевій громаді та земству².

Не тільки гімназії, але й всі інші середні навчальні заклади регіону, за ліченими винятками, про які ми згадаємо згодом, розміщувалися саме в містах³. Тож розлогу сучасну історіографію, присвячену південноукраїнським складовим цієї ланки освітньої системи, цілком логічно розглядати як таку, що висвітлює розвиток освіти в “міському просторі”.

На відміну від мережі середніх освітніх закладів, яка у другій половині XIX – на початку XX ст. суттєво розширювалася за рахунок не лише міст з особливим статусом і губернських центрів, але і повітових і безповітових міст, право стати місцем розташування вищих навчальних закладів у регіоні одержали лише лічені населені пункти,

---

Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том II. — К.: “Освіта України”, 2007. — 631 с.

¹ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XLVI. — Отд. II. — С. 85-99. (№ 49860).

² Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття)... — С. 7.

³ Бобров В.В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ Бобров Володимир Вікторович. — К, 1998. — 196 с., додатки.

причому до їх кола не потрапили навіть два з трьох губернських міст. Вельми важливо, що саме в постемансипаційний період Південь став у ряд регіонів, в яких знаходились університетські міста. Причому стосовно того, яке саме місто Південної України стане університетським, певний час точилися суперечки. Імператор схилився до того, щоб влаштувати університет у Миколаєві, а не в Одесі, причому серед аргументів називалося те, що “у великому місті... неможливе те тихе, спокійне життя, яке необхідне як для професорів, так і для студентів, для заняття наукою”, і що “відсутність розваг різного роду, спокус розбещеної частини населення — є величезною перевагою Миколаєва перед Одесою”. Тільки наполягання графа Строганова і місцевої громадськості схиляли чашу терезів на користь Одеси, де 10 червня 1862 р. і був заснований Новоросійський університет¹, який реально почав діяти з 1865 р.²

Другим, після Одеси, містом Південної України, в якому з'явився вищий навчальний заклад, став Катеринослав. Як зазначалось у статті, присвяченій відкриттю тут вищого гірничого училища, “Новоросійський край” став великою перлиною в російській імператорській короні, створивши замість одного, як передбачалося спочатку, кілька крупних міських поселень, одне з яких по праву стало місцем розташування крайового університету; але і Катеринослав “розвиваючись з року в рік, розширюючись територіально і за кількістю населення, не забуває призначеної йому при заснуванні ролі і при першому ж історично створеному моменті підняв голос на користь відкриття у себе вищого навчального закладу”. Тут прозоро натякується на те, що Катеринослав замислювався як університетське місто ще за часів Г.О. Потьомкіна. “Історичним” же моментом стало те, що в урядових колах виник намір створення в імперії кількох вищих спеціальних навчальних закладів, і серед них — одного гірничого інституту³. І катеринославське міське самоврядування, і гірничопромисловці, спираючись на аргументи гірничопромислового значення губернії, доклали чимало зусиль, аби імператор підписав у

¹ Оленин К. “Век”. Одесский исторический альбом. 1794-1894. — Одесса: книгоизд. Г.Н. Каранта, 1894. — С. 82, 85; Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. — Одесса: Типо-литография “Техник”, 1911. — С. 82-86.

² ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 7. — Спр. 6. — 99 арк.

³ Я.Г. Открытие Екатеринославского высшего горного училища год // Екатеринославская губерния. Выпуск первый. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 год... — С. 223-242.

1899 р. документ про відкриття вищого навчального закладу саме в Катеринославі¹.

Разом із тим, у період, що нас цікавить, не були почуті голоси щодо влаштування вищого навчального закладу в Таврійській губернії (зокрема Д. Городецький писав, що “різноманітність галузей, які зачіпаються при вивченні Криму”, дає всі підстави для заснування тут лицю або університету; “минуле Криму пробуджувало б у слухачах інтерес до історії, археології, етнографії; навколишня природа — до фізики, ботаніки, геології”²).

Кажучи про взаємозв'язки міст та освіти, варто згадати і про такий аспект, як навчання вихідців з Південної України за кордоном (в абсолютній більшості — саме в містах), що слугувало одним із каналів розширення уявлення про міське життя і південноукраїнських городян, і тим більше — мешканців сіл³.

Тоді як середня і вища освіта зберігала міську специфіку, освіта початкова все більше ширилася не тільки в міській, але і в сільській місцевості.

Після 1861 р. основними типами навчальних закладів, в яких населення Півдня одержувало початкову освіту, були громадські, земські, міністерські, міські, церковнопарафіяльні школи і школи грамотності. Причому, за підрахунками М.О. Мінца, лише за 20-річчя після селянської реформи кількість міських шкіл Півдня збільшилася на 50 %, і наприкінці XIX ст. їх чисельність “різко зросла”⁴. За 30-річчя після 1874 р. кількість земських шкіл збільшилася на 480 %⁵.

Зв'язок міста і села в освітній сфері забезпечували вчителі, яких можна розглядати як провідників модернізації в сільській місцевості (Крістін Руан і Бен Еклоф у назві розділу монографії, присвяченому цій категорії інтелігенції Російської імперії, використали по відношенню до вчителів досить влучне формулювання — “культурні піонери”⁶).

¹ ПСЗРИ. — Собр. III. — Т. XIX. — Отд. I. — С. 601-606. (№ 17048.).

² Городецкий Д. Крым и интерес его изучения // Новороссийский календарь на 1892 год... — С. 28.

³ Див., зокрема: Коломоєць Ю.І. Вихідці з Наддніпрянщини у вищих навчальних закладах Швейцарії // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 182-185.

⁴ Мінц М.О. Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.О. Мінц. — Запоріжжя, 2007. — С. 10.

⁵ Мінц М.О. Розвиток початкової освіти на Півдні України... — С. 12.

⁶ Between Tsar and People... — Pp. 199-211.

Безумовно, ми не маємо підстав казати про те, що всі освітяни, які працювали на селі, були вихідцями з міст чи хоча б проходили навчання в містах; що всі вони виступали провідниками секуляризації, яка є важливою складовою модернізації; нарешті, що культурний рівень усіх вчителів кардинально відрізнявся від відповідного рівня селян. Втім, можемо констатувати, що впродовж досліджуваного нами періоду відбувалися важливі зміни не лише в чисельності вчителів у регіоні, але і в їхній освіті, професійному рівні: тоді як у 1860 рр. серед них ще переважали священнослужителі, студенти, які не закінчили курс навчання, унтер-офіцери, малоосвічені селяни¹, то згодом лави освітян стали все більше поповнюватися випускниками середніх навчальних закладів чи принаймні особами, які складала при гімназіях спеціальні іспити на право вчителювати. Чималу роль у професійній підготовці освітян стали відігравати вчительські семінарії. Причому в контексті урбанізації вельми важливо, що вони діяли не лише в офіційних містах (зокрема Миколаєві, Херсоні, Одесі), але і в містечку (Новий Буг) і навіть селі (Преслав). І все ж основними “кузнями кадрів” для сільських шкіл залишалися саме міста. До того ж, серед сільських учителів вельми високим був відсоток народжених у містах (зокрема, як свідчать атестати, свідоцтва і метричні виписки про народження вчителів земських шкіл Херсонського повіту 1889 – 1904 рр., 73 % цих освітян були народжені в містах, і тільки 27 — у сільській місцевості²).

Зв’язок початкових закладів освіти у селах з містами відбувався і через інші канали, включаючи і виконання містами ролі місць проведення вчительських з’їздів, адміністративних центрів, де розміщувались установи, яким сільські навчальні заклади були підконтрольні (включаючи органи місцевого самоврядування і структури духовного відомства). При цьому можна погодитись із М.О. Мінцем, що держава намагалася поставити народну школу в суцільне підпорядкування та всебічний контроль, але посилення земства не дало урядові змогу зробити це в повному обсязі³.

Педагогами багато робилося задля того, аби початкові навчальні заклади не сприймалися на селі як “чужорідні тіла”, “міські породження”. У цьому плані заслуговує на особливу увагу діяльність

¹ Мінц М.О. Розвиток початкової освіти на Півдні України... — С. 12-13.

² ДАХО. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 1. — 135 арк.

³ Мінц М.О. Розвиток початкової освіти на Півдні України... — С. 14.

М.О. Корфа, який, за спостереженням М.М. Антошак, змінював і пристосовував педагогічний досвід до умов життя селян¹.

Що стосується початкової освіти безпосередньо в містах, то тут доречно звернути увагу на висновки Бровера, згідно з якими городяни в Російській імперії постемансипаційних часів посідали особливе місце в освітніх планах і влади, і “освіченого суспільства”, оскільки писемність чітко асоціювалась із міською зайнятістю і міською культурною специфікою; в містах, де була глибокою прірва між вестернізованою культурою еліт і народною культурою мігрантів, саме школа давала шанс покращити соціальну позицію, і в той же час відкривала канали комунікації між зазначеними двома культурами².

Конфігурація освітньої мережі, за якої абсолютна більшість середніх і всі вищі навчальні заклади розташовувались у містах, зумовлювала відтік із сільської місцевості Південної України найбільш обдарованої молоді. Втім, у цьому плані регіон не був винятком: подібні процеси були характерні як у цілому для Російської імперії, так і для інших країн. Великою мірою може бути прикладена до південноукраїнської ситуації характеристика, дана щодо США ХІХ ст.: “Для сіл є нещастям те, що найбільш підприємлива і найкраща частина молоді покидає їх. Це повинно, звичайно, знизити тон життя маленьких містечок і сіл та викликати навіть місцевий його застій... Звідси зрозуміло, що село не може не відстати від міст у своєму прогресивному розвитку, і чому воно виявляється менш готовим до сприйняття від міста різних покращень... Зло, що спричиняється тут виселенням звідти найбільш здібних елементів, особливо помітне в їх школах... Міста висмоктують кращі соки з сільських шкіл”³. Зрозуміло, що далеко не кожен здібний селянин вступав до середнього і тим більше — вищого навчального закладу; до того ж варто зважати на те, що частина мешканців сіл після навчання в місті поверталася додому, як їхали працювати на селі і городяни, які отримали освіту в містах; і все ж масштаби відтоку з сіл молоді з метою одержання освіти і поповнення мешканців сільської місцевості освіченими особами кардинально різнилися. Опосередковано дисбаланс між обсягами цих

---

¹ Антошак М.М. Громадська та освітньо-наукова діяльність Миколи Олександровича Корфа: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.М. Антошак. — Запоріжжя, 2010. — С. 13.

² Brower Daniel R. The Russian City between Tradition and Modernity... — P. 153.

³ Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии... — С. 429.

двох напрямів мобільності відбивається в показниках рівня освіченості міст і повітів, підрахованих нами на матеріалах Перепису 1897 р.

Вельми важливо, що для ситуації в південноукраїнському регіоні, який швидше, ніж у цілому Російська імперія, крокував шляхом індустріалізації, до деякої міри може бути прикладений опис змін характеру потреб сільського населення в освіті, даний стосовно тих же Сполучених Штатів: “при режимі домашньої промисловості” діти отримували необхідні знання, працюючи разом із батьками; при “пануванні ремісницької системи” хлопці навчалися ремеслу як учні також на місці; втім, при фабричній системі, коли змінилися прийоми розумового розвитку і професійної підготовки, сільські діти “останню не могли отримати ніде, крім міст, а перший до останнього часу дуже страждав через відсутність засобів сполучення”¹. Звичайно, такі узагальнення варто сприймати з великою долею обережності, зважаючи як на ступінь поширення закладів початкової освіти на селі і професійної освіти — в промислових селищах, а також на велику роль, яку продовжувало відігравати сільське господарство з його потребою в робочих руках, що не вимагали спеціальної кваліфікації.

Разом із тим, досить показовим для в цілому соціокультурної ситуації в південноукраїнському регіоні було спостереження, зроблене у 1902 р. санітарним лікарем Маріупольського повіту Б. Гуревичем стосовно ставлення народу, передусім селян, до нововведень: “Всі самі корисні для населення починання виходили не від нього самого, а зверху, і прищеплювались народу шляхом дуже наполегливим і важким, наштовхуючись нерідко на самі несподівані перешкоди з боку того самого населення, на користь якого деякі нововведення запроваджувались”. Зокрема Гуревич мав на увазі шкільну освіту, яка довго виборювала право існування на селі, коли селяни, “особливо сама консервативна частина селянського населення — селянки, відкупалися від десятських, які примушували їх посилати своїх дітей до школи”². Лише згодом недовіра до такого нововведення послабла, і санітарний лікар зазначає, що тепер селяни самі почали будувати школи³.

¹ Вебер. А. Рост городов в 19-м столетии... — С. 429-430.

² Гуревич Б. Ясли-приюты в Мариупольском уезде // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. — 1902. — № 10. — С. 1171.

³ Каковкина О.Н. Мариупольский уезд и его жители в материалах “Врачебно-санитарной хроники Екатеринославской губернии” // Північне Приазов’я / За ред. В.В.Крижка, В.А.Папанової та ін. — Донецьк-Бердянськ: Норд-Прес, БДПУ, 2008. — С. 206.

Зазначимо, що такі спостереження вельми перегукуються з висновками Ю. Присяжнюка, який пише про те, що спроби “панства” (“освічених”) “окультурити” селянство наштовхувалися на спротив останнього саме через його традиціоналізм¹.

Для з'ясування результатів, з якими підійшли населені пункти Південної України до кінця XIX ст. у сфері освіти, в тому числі і початкової, варто звернутися до даних Перепису 1897 р.

Згідно з нашими підрахунками², серед 50 “губерній Європейської Росії” за відсотком писемних серед городян Таврійська губернія (44,9 %) посідала 30-е місце, Херсонська (43,9 %) — 33-є, Катеринославська (42,5 %) — 37-є. Таким чином, у всіх південноукраїнських губерніях відповідний показник був нижчим за середній і по “Європейській Росії” (48,9 %), і в цілому по імперії (45,3 %). Хоча при цьому губернії Півдня і випереджали всі інші українські губернії, за винятком Київської. Таврійська, Херсонська і Катеринославська губернії посідали відповідно 1-є, 2-є і 3-є місця серед губерній України за писемністю всього населення³.

Некоректним вважаємо формулювання Л.В. Кошман, згідно з якою “в XIX ст. відбувається остаточне [! — В.К.] формування системи освітніх і культурно-просвітницьких установ, які були носіями новаційної культури і разом із тим зберігачами культурного спадку”⁴. Процес формування і системи, і мережі відповідних установ аж ніяк не був “остаточним”, він не зупинився на рубежі XIX – XX століть, продовживши свій розвиток і в після 1900 р. (маємо на увазі і безпосередньо освітню сферу, і систему культурних установ, яка на Півдні України, як уже згадувалося, саме в цей період поповнилася таким важливим компонентом, як ілюзіони, де демонструвалися кінострічки).

За даними видання “Міста Росії в 1904 році”, на Півдні України знаходились 2 вищі навчальні заклади в Одесі і 1 в Катеринославі.

---

¹ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. — Черкаси: “Вертикаль”, ПП Кандич С.Г., 2007. — С. 176.

² Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 40.

³ Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — Т. I. — СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. — С. 38.

⁴ Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия... — С. 113.

Середні ж навчальні заклади в містах були представлені таким чином. У Катеринославській губернії: в Катеринославі — 10, Олександрівську, Бахмуті, Луганську, Маріуполі, Новомосковську, Павлограді — по 2. У Таврійській губернії: в Сімферополі їх значиться 8, Керчі — 4, Бердянську, Євпаторії, Феодосії, Севастополі — по 3, Мелітополі, Ялті — по 2, Перекопі, Карасубазарі, Ногайську, Оріхові — по 1. У Херсонській губернії: в Одесі — 21, Херсоні — 10, Миколаєві — 7, Єлисаветграді — 5, Анан'єві і Вознесенську — по 2, Олександрії, Бобринці і Бериславі — по 1. Причому серед усіх перелічених у виданні населених пунктів трьох губерній, що не мали офіційного статусу міста, наявність середнього навчального закладу відзначена лише стосовно Нового Бугу. З іншого боку, вельми показово, що в жодному південноукраїнському населеному пункті, згаданому у виданні (йдеться як про офіційні міста, так і про містечка і села) не відзначена відсутність початкових освітніх установ¹.

За підрахунками В.П. Семенова-Тян-Шанського, на 1904 р. на 1 навчальний заклад у “крупних містах” “чисто долинного” підтипу “південного чорноземного типу заселення” припадало 1100 мешканців (у середньому по Європейській Росії — 1300); у “великих містах” цього ж підтипу — 1700, “південного садівницького типу” — 1600, “гірничозаводського типу” — 9400, хоча в останньому випадку біля наведеної цифри поставлено знак питання (в середньому показник по Європейській Росії становив 1600). Для “середніх міст” “чисто долинного” підтипу цікавий нам показник дорівнював 1300, “південного садівницького типу” — 110, “гірничозаводського типу” — 1800 (в середньому — 1500); для “малих міст” “чисто долинного” підтипу — 900, “південного садівницького типу” — 350. Остання цифра поставлена під питання; знак питання стоїть і замість цифри по “малих містах” “гірничозаводського типу”. Середній же показник по “малих містах” Європейської Росії дорівнював 1200. Нарешті, у “городках” “чисто долинного” підтипу на 1 навчальний заклад припадало 1100 мешканців, “південного садівницького типу” — 300, в середньому по Європейській Росії — 660. При цьому біля перших двох цифр поставлені питання, як знак питання стоїть і на місці цифри по “городках” “гірничозаводського типу”², що в цілому характерне і для інших підрахунків Семенова-Тян-Шанського, оскільки саме населені

¹ Города России в 1904 году... — С. 324, 326, 0132.

² Семенов-Тян-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России... — С. 196-202.

пункти “гірничозаводського типу”, за кількома винятками не маючи офіційного міського статусу, надзвичайно швидко розвивалися в останні роки XIX – в перші роки XX ст., і по них достатніх статистичних даних ще не було.

Таким чином, у розбудові мереж освітніх установ мали місце тенденції, пов’язані як зі змінами підходів держави до питання про необхідність поширення серед населення писемності, так і зі зростанням ролі місцевого самоврядування у відповідній сфері, що було прямо взаємопов’язано з концентрацією “освіченого суспільства” саме на піклуванні про освіту населення як на одному з основних, наряду з розбудовою закладів культури і охорони здоров’я, напрямків своєї “цивілізаторської місії” по відношенню до “низів”. Попри помітний прогрес, який демонстрували сільські поселення Півдня в поширенні закладів освіти, вони продовжували суттєво відставати від міст як за кількісними, так і за якісними показниками. Міста регіону зберігали монопольну позицію як місць розташування і вищих, й абсолютної більшості середніх навчальних закладів.

Мала місце ціла низка аспектів освітньої сфери, в яких міське і сільське населення контактували, причому міста Південної України виступали в ролі центрів, з яких, згідно з формулюванням Луїса Вірта, “розходились круговими хвилями ідеї і практики, що йменуються цивілізацією”¹. При цьому ми не схильні абсолютизувати такі впливи, зважаючи як на доволі різний рівень розвитку самих міст регіону, так і на те дистанціювання, яке демонструвало сільське населення по відношенню до міста та нововведень, що від нього виходили.

***

Соціокультурний розвиток міст фактично в кожній своїй складовій мав цілу низку особливостей у порівнянні з розвитком сільських поселень, що дає підстави казати про наявність помітного розриву між містом і селом у цій сфері. Попри суттєві трансформації, що зазнавав соціокультурний простір Південної України впродовж другої половини XIX – початку XX ст., такий розрив не зникав. Разом із тим, між містом і селом не було “непрозорого бар’єру”, хоча весь комплекс виявлених нами аспектів соціокультурної інтеракції чи хоча б перетинання городян і мешканців сільської місцевості і не може бути охарактеризований як такий, що демонструє чітку тенденцію наближення села до міста в соціальному та культурному планах.

---

¹ Вирт Л. Урбанизм как образ жизни... — С. 93.

Модернізаційні процеси, безумовно, не могли не торкнутися і сільської місцевості, але в “міському просторі” вони, як правило, були набагато інтенсивнішими, тоді як село демонструвало помітну традиційність. Показники росту в сільській місцевості чисельності освітніх установ були вражаючими великою мірою зважаючи на той фактично зародковий стан, який мала відповідна мережа напередодні “великих реформ”. При цьому темпи тих соціокультурних змін, які можуть трактуватись як поширення міського образу життя, не були однаковими для усіх населених пунктів, що не мали офіційного статусу міста, помітно відрізняючись як у людних промислових селищах, так і, принаймні в низці аспектів, у поселеннях німців, болгар, греків, в яких урбанізаційні процеси в цьому плані давалися взнаки більше, аніж у більшості сільських поселень українців. Можемо казати про залежність ступеня розвитку культурних рис міського образу життя в сільських поселеннях від складного комплексу чинників, в якому помітну роль відігравали і офіційний статус, ступінь віддаленості від міських центрів і стан шляхів сполучення, специфіка соціального, етнічного, конфесійного складу мешканців того чи іншого населеного пункту, так само як і наявність чи відсутність у ньому ентузіастів, які своєю діяльністю могли сподвигнути й інших на швидше просування поселення шляхом модернізації завдяки, зокрема, влаштуванню та розвитку в ньому культурних і освітніх установ.

Насамкінець зауважимо: ми цілком свідомі того, що у невеличкій розвідці неможливо висвітлити всі складові соціокультурних процесів, пов'язаних із урбанізацією; за межами дослідження залишились такі важливі тематичні блоки, що мають пряме відношення до соціокультурної проблематики, як сфера охорони здоров'я, специфіка ментальності міського населення Південної України, історія міської повсякденності... У той же час варто мати на увазі, що соціокультурні аспекти при всій своїй непересічній важливості все ж таки мають розглядатись у комплексі з іншими “гранями” урбанізаційних процесів. Тож завдання найближчого майбутнього — створення узагальнюючого дослідження з історії урбанізаційних процесів на Півдні України другої половини XIX – початку XX ст., в якому соціокультурний розвиток “міського простору” регіону буде розглянутий нарівні з іншими складовими того, що включається до предмету дослідження історичної урбаністики.

ЗМІСТ

Передмова	3
1. Соціальна стратифікація і соціальна мобільність	4
2. Роль міських поселень у суспільному житті Півдня	22
3. Релігійне життя південноукраїнських міських поселень	41
4. Міста як культурні центри	64
5. Роль міських поселень у розбудові закладів освіти на Півдні України	84

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Вікторія Константінова**Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України
(друга половина XIX – початок XX століття)**

Комп'ютерний набір, комп'ютерна верстка
та макетування: *Вікторія Константінова*
Художнє оформлення: *Вікторія Константінова*
Коректор: *Любов Ващенко*

Здано до набору 12.11.2010. Підп. до друку 16.11.2010.
Формат 60x84 1/16. Гарн. Таймс. Різографія.
Умов. друк. арк. 5,1.
Наклад 300 прим.

Поліграфічна дільниця ЗНТН
м. Запоріжжя, вул. Тюленіна, 23